

KULTUUR JA ANALÜÜS

Konverentsi «Mis toimub kultuuripiiridel»
ettekanded

KULTUUR JA ANALÜÜS

KULTUUR JA ANALÜÜS

ARTIKLEID KULTUURIUURIMISEST

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Konverentsi “Mis toimub kultuuripiiridel” (29.–30. XI 1996) ettekanded

Konverentsi korraldamist toetas Põhjamaade Ministrite Nõukogu Infobüroo, kogumiku ettevalmistamist lisaks ka Elias Lõnnroti Selts

Koostanud Maarja Pärl Lõhmus

Keeletoimetaja Triin Kaalep

Kaane kujundanud Peeter Paasmäe

© Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998

ISBN 9985–56–347–6

**Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda
Tiigi 78, EE2400 Tartu
Tellimus nr. 264**

SISUKORD

<i>Maarja Päril Lõhmus. Sissejuhatus</i>	7

I

<i>Mikko Lehtonen. Kükloop ja koiott (tõlkinud Liliann Grünvald)</i>	13
<i>Erkki Sevänen. Kultuuri mõiste ja kultuurianalüüs (tõlkinud Ene Asu-Õunas)</i>	25
<i>Risto Turunen. Mina, kultuuriuurija? (tõlkinud Liliann Grünvald)</i>	34
<i>Vesa Niinikangas. Kultuuriuurimine üldpildi visandajana (tõlkinud Aivo Lõhmus)</i>	38
<i>Maarja Päril Lõhmus. Kultuurianalüüs ja kriitiline uurimine kui meetod</i>	41
<i>Mihkel Volt. Kriitiline diskursianalüüs. Kasutamisevõimalus teksti ja kultuuri uurimisel</i>	52
<i>Loone Ots. Kultuuriuurimine ja kultuuri õpetamine</i>	64
<i>Epp Lauk, Peeter Maimik. Ajakirjanduslugu on osa rahvuskultuurist</i>	76

II

<i>Mikko Lehtonen. Kuidas tähendusi uuritakse (tõlkinud Aivo Lõhmus)</i>	93
<i>Vesa Niinikangas. Kultuuriuurimise võrgustamine Soomes (tõlkinud Ene Asu-Õunas)</i>	108
<i>Risto Turunen. Modernismi rahvuslikuks kirjutamine Soome kirjandussüsteemis (tõlkinud Rutt Hinrikus)</i>	115
<i>Erkki Sevänen. Rahvuslikkuse kategooria kultuuriuurimises (tõlkinud Ene Asu-Õunas)</i>	124

SISSEJUHATUS

Eesti kultuurianalüüsi võimalusi

Kultuuri mõistele on antud sadu definitsioone ning nende kõigi järgi on kultuurile omane kollektiivsus, ühiskondlikkus ja mitte-geneetiliselt; definitsioone ühendab arusaam, et kultuuris väljendub inimeste eluväärtuste ja hinnangute üldine süsteem.

1. Kultuurianalüüs tutvustab humanitaar- ja ühiskonnateaduste suundi, mille keskseks uurimisobjektiks on kultuur oma mitmekesistes avaldusvormides.

Ühiseid küsimusi on kirjandusteadlastel, meediauurijatel, sotsioloogidel, semiootikutel, sotsiaalteadlastel, ajaloolastel, antropoloogidel jt uurimisalade esindajatel. Üha sagemini kohtuvad eri teadusaladel töötavad analüütikud ka ühiste teemade ja probleemide ristumiskohtades.

2. Eesti kultuurianalüüsi eripäraks on keeruline ja vastuoluline ajalookogemus.

Nõukogude ajal oli Eestis rahvuse ja kultuuri uurimine takistatud, ometi tehti selles vallas väärtuslikku tööd, eriti vanema kultuuri ja pärandi uurimisel. Paljud uurimistulemused on seni avaldamata, tehtud töödest pole teadlasüldsusel süsteemset ülevaadet praegugi.

Teiseks eripäraks on praegusel paradigmapuhetuse ajal kasutatavate interpreteerimismeetodite vähesus.

On iseloomulik, et peale poliitilist muutust, mis ühiskonnas toimus lühikese ajaga, toimub pikk ja aeglane pööre inimeste maailmavaates, mõtlemises. See on märgatav ka uurimisobjektide ja meetodite valikul kultuurianalüüsis.

Kolmandaks, meie kultuur ise on taas faasis, mida iseloomustavad suur dünaamilisus ja tähenduste pindmine moodustumine

ning kiire muutumine. Mõnes valdkonnas puudub analüüsiks (minimaalne) vajalik distant.

3. Eesti kultuuriuurimist arendades oleks tingimata vaja:

- * asuda koostama bibliograafiaid nõukogudeaegsete kultuuri-alaste teadustööde kohta, trükkis peaksid ilmuma olulisemad seni avaldamata põhiuurimused,
- * uurida sovetiaja kultuuriuurimusi (analüüsida neid uute paradigmade abil),
- * analüüsida praegust situatsiooni ning selle kujunemist,
- * arendada tsensuuriuurimist. Meie ajalooline kogemus on loonud sellise olukorra, kus tegelike nähtuste tõlgendamine on muutunud väga keeruliseks ja vastuoluliseks, nõukogude aja kultuuri analüüsimine tähendab ühtlasi ka tsensuuri uurimist.

4. Millist kasu võiks kultuurianalüüs anda.

- * See aitaks vabaneda valitsenud paradigmade mõistetesüsteemist, luua ja arendada analüütilist uurimist,
- * arendada, moderniseerida ja ühtlustada kultuurianalüüsi meta-keelt.
- * Kultuurianalüüsi abil võime tõstatada üldisemaid küsimusi, mis jäävad eri kultuuriteemade uurijate piirialadele või kontekstiküsimusteks, ent mis selliselt koos vaadatuna annaksid rohkem teavet ja avardaksid tunnetuspiire. See oleks võimalus uute ideede ja uurimissuundade kujunemiseks.
- * Meie kultuurianalüüs võiks tähendada kultuuriteemade uurijate vahelist ühendusepidamist, mõtlemise analüütilisuse toetamist uurimisparadigmade vahetumise ajal.

Ja millised on võimalikud ohud ...

- * Uurijatel võib tekkida tahtmine teha üldistusi enne vastavate alade materjalide korralikku läbitöötamist. Seega peaks teadlikult püüdma vastu seista müütide ja valeteadmise levitamisele, arutama kolleegide töid.

5. Kultuurianalüüsi areng on avatud uurimissuund, niihästi objekti kui meetodi poolest. Sellisena on ta ise analüütiline ja kriitiline ning kriitikale ja ajastupoleemikale avatud.

On tähelepanuväärne, et kultuurianalüüs sündis 1970. aastatel kuninglikus kastiühiskonnas. Nn akadeemilisuse kriis Inglismaal oli tingitud eelkõige vajadusest uuendada ülikoolide uurimiskaanooneid. (Näiteks oli inglise keele ja kirjanduse uurimise kaanonite liigne kitsenemine viinud selleni, et 1960. aastate uued kõrgkooliõppejõud ei suutnud enam akadeemilise õpetusega sobitada neid tegelikult huvitanud uurimisteemasid, oma esteetilist vaatekohta jms.) See probleem puudutas valdkondi kirjanduskäsitlusest reaalsuse- ja ühiskonnatõlgenduseni.

Nii ketserlik, kui see väide ka tundub, võib mitmel tasandil täheldada teatud sarnasust nõukogude ja Suurbritannia ühiskonnasuletuse vahel. Kuigi suletus neis ühiskondades oli ja on süsteemina erinevalt struktureeritud. See sarnasus ilmneb kasvõi soovimatuses, et lihtinimesed ühiskonnakorralduslikele probleemidele mõtleksid, ühiskonnateooriate ja -analüüsi mõtte ning kirjanduse liikumises vaid kitsas akadeemilises ringis.

See, mis Inglismaal 1970. aastatel sai alguse tähenduste-tõlgenduste ümberhindamisena, toimus Eesti ühiskonnas näiliselt kiiresti ühiskonnamuutusena 1980. aastate lõpul – 1990. aastate algul. Nii Inglise kui Eesti ühiskond elavad mõlemad läbi kiire muutumise aega, mil tuleb teha mitmed põhimõttelised otsustused tuleviku kohta. Eestis kiiresti ja sujuvalt toimunud muutused on toonud endaga kaasa suuri probleeme indiviidi teadvuses. Sotsiaalse muutumise protsess on tegelikkuses keeruline. Uue vabadusaja alguses olid ajaloo- ja kultuurikäsitlused tihti ideoloogilised, hinnangud vaid varasemast vastandmärgiga.

Suurbritannia ülikoolides-teaduskeskustes on viimastel aastakümnetel tehtud palju kultuuriuurimusi, kultuuri on hakatud vaatlama protsessina. Sündimas on ajaloolised muutused, mille esimesed märgid ilmsid parlamendivalimistel 1. mail 1997. a. (See kuupäev sisaldab inglaslikult peene vihje ajaloole ja suundumustele.)

Erinevalt Eesti olukorrast, kus muutused toimusid enne ja sellele järgneb muutuste mõtestamise, uue identiteedi otsimise aeg, kavatsevad briti kultuuripoliitikud eelseisvaid muutusi ette valmistada. (Näiteks ühiskonna oluline mõjutaja — kuulus Suurbritannia meedia ja BBC süsteem kavatsetakse väikeste uudiste teelt juhtida

tõeliselt ühiskonda avavaks ja liitvaks süsteemiks eeloleva sajandi algul.)

Kultuurianalüüsi probleemide arutamine meil võiks kiirendada postsovetliku faasi läbikäimist kultuuriteaduste alal, toetada uute uurimisparadigmade sündi ja ka laiendada kultuuri mõistet uurimisobjektina.

*

Teie käes on konverentsi “Mis toimub kultuuripiiridel?” esinejate tekstid. Konverents toimus Tartus 29.–30. novembril 1996. a.

Nende tekstide autorid töötavad eri kultuurialadel. Mikko Lehtonen on Soomes Tampere Ülikooli Kunstialade osakonna dotsent, kellelt kultuurianalüüsi alal on ilmunud raamatud *Kyklooppi ja kojootti* (väitekiri) ja *Merkitysten maailma*. Erkki Sevänen on kunstisotsioloog ja professor Joensuu Ülikoolis. Soomes on tema toimetamisel ilmunud sissejuhatus kultuurianalüüsi *Kulttuuritutkimus. Johdanto* (1994). Risto Turunen on Joensuu Ülikoolis kirjanduse- ja kultuuriuurija. Vesa Niinikangas on Soomes Jyväskylän Ülikoolis 1983. a. asutatud kultuurianalüüsi ajakirja *Kulttuuritutkimus* peatoimetaja, samuti Soome *Network Cultural Studies* (Kultuuriuurimise Võrgustiku) koordinaator.

Eesti esinejad — kirjandusteadlane Loone Ots, sotsioloog Peeter Maimik, kultuuri ja ajakirjanduse uurijad Epp Lauk, Mihkel Volt ja Maarja Pärl Lõhmus on seotud Tartu Ülikooliga.

Maarja Pärl Lõhmus

I

KÜKLOOP JA KOIOTT

Mikko Lehtonen

See, millisena oma tulevikku kujutame, kuidas mõistestame avatud võimalusi, sõltub sellest, kuidas tõlgendame oma hetkeolukorda. Liiga paljud neist lugudest, mida endale räägime, näivad viivat eikuhugi või siis kohta, kuhu me minna ei tahaks. Alles siis, kui hakkame käesolevat hetke uuesti lugema, võime hakata tulevikust teisiti kõnelema. Kui tahame lõppu muuta, peame rääkima teistsuguse loo.

(Lawrence Grossberg, *We gotta get out of this place*)

Kultuuriuurimist (ingl. *cultural studies*) on iseloomustanud selle esimestest sammudest alates oma asendi ja rõhuasetuste pidev enesekriitiline vaatlus. Kultuuriuurimise murrangulisust modernses mõtlemises on algusest peale teadvustatud. Stuart Hall iseloomustab kultuuriuurimist kui "intellektuaalset eneserefleksiooni", mis opereerib nii akadeemilise maailma sees kui väljaspool seda, hajutab traditsiooniliste alade piire ja esindab seesugust uurimistegevust, mida pole kerge sobitada teadmiste olemasolevasse jaotustesse. Halli järgi on kultuuriuurimine närvipunkt, vältimatu pingete ja muutuste ala (Hall 1992a, 12).

Halli mainitud olemasolevaid teadmistejaotusprintsippe võib pidada tuginevaks modernsele jaotusele "kultuur ja tsivilisatsioon". Seades kahtluse alla ühiskonnateaduste ja humanitaarteaduste lahutamise, kritiseerib kultuuriuurimine ka kultuuri ja tsivilisatsiooni eristamist.¹

¹ Kultuuriuurimine toob uurimisväljale tagasi mõtte, et teooriat ja praktikat, kultuuri ja tsivilisatsiooni, materiaalsel ja sümboolset ei tule üks teisest lahus hoida. Nii võib kultuuriuurimist pidada — loomulikult muutunud oludes ja muutunud premissidega — selle läänemaise suure traditsiooni jätkajaks, mis peitus antiigi ja renessansi *Ars*-mõistes.

Kultuuri ja tsivilisatsiooni jaotuse eitamine tähendab kultuuriuurimisele “stardipauku”. Williamsi teoses *Culture and Society* väljuti kultuuri poolt juhitud diskursusest.

Sõna “kultuur” areng on tõend sotsiaalses, majanduslikus ja poliitilises elus toiminud tähtsate ja üha jätkuvate reaktsioonide kohta. Seda võib vaadelda omamoodi kaardina, mille abil on võimalik uurida muutuste iseloomu (Williams 1987, xvi–xvii).

Mõiste “kultuur” ei tähistanud enam kultuurilise reaalsuse vaatlus-horisonti, vaid sellest sai uurimisobjekti osa.

Varem valitsenud kujul viitas kultuurimõiste jõuliselt minevikule, juba olemasolevatele kultuurilistele saavutustele kõrgkultuuri ruumi ja traditsioonina. Praegune massikultuur polnud selle käsituse järgi üldse kultuur, vaid kuulus pigem tsivilisatsiooni poolele. Tänapäevakultuur polnud akadeemilises maailmas tõsiseltvõetav uurimisobjekt. Uurides kultuuri filoloogiat, kirjandusteadust ja kunstiajaloo kaudu, olid vaatluse all peaaegselt mineviku kõrgkultuuri tooted. Kultuuriuurimine hakkas eirama seda kõrge ainulisust madala arvel. Vaatlusprintsipiiks sai kultuur “kogu eluviisi suhetena” — kultuur ja tsivilisatsioon. Raymond Williamsi tuntud fraasi järgi oli kultuur “argipäevane” (Williams 1989, 4). Kultuuriuurimise sünd seostus eraldumisega modernseis ühiskondades valitsenud mõistestamistest, traditsiooniliste alade vaheliste müüride kahtluse alla seadmisega ning akadeemilise maailma uute uurimisobjektidega.

Nii oli kultuuriuurimine algusest peale sunnitud ennast kehtestama modernses ühiskonnas valitsenud kultuurimõiste ja humanitaarteaduste identiteedi piiritlemisega. Stuart Halli järgi peab kultuuriuurimine võtma oma ülesandeks “humanitaarse traditsiooni väljaütlemata oletuste paljastamise”, püüdma “toota ideoloogiakriitikat selle kohta, kuidas humanitaarteadused ja kunstid on end esitlenud kasumivaba teadmise osana” (Hall 1990, 15). Teadlikkus oma pildisodija- ja diskursiivse raturikkuja rollist on mõjutanud oluliselt seda, et kultuuriuurimises on säilinud tugev nomaadilik, oma positsioonist teadliku intellektuaalse toimimise joon.

Kultuuriuurimise elulisus

Kultuuriuurimise roll traditsiooniliste alade vaheliste müüride lõhkujana ilmneb ka kultuuriuurimise hetkeolukorra kaardistuses, Lawrence Grossbergi jt toimetatud ligi 800-leheküljelises koguteoses *Cultural Studies* (Grossberg jt 1992). Oopus sisaldab 39 ülikoolides ja väljaspool töötava autori artikleid, mis kajastavad kultuuriuurimise eri valdkondi. Paksu köite lugejal on võimalik liikuda maateaduse, postkoloniaalse reaalsuse, massikultuuri publikute, rassiküsimuste, reisimise, AIDSi, popmuusika, postmodernismi, kasvatus, kriminaalromaanide, sotsiaalse soo probleematika, bioloogiateaduse kultuuriliste avalduste, India leskedepõletamise, kehalisuse, 1968. aasta sündmuste, randade, psühhoanalüüsi, minatehnikate, Rambo, postimüügi, uue aja tehnokultuuride, *chicano*'de, eetika, William Shakespeare'i, ajaloouurimise, Ungari 1956. aasta rahvaliikumise ja Austraalia filmide maailmas. Seda raamatut lugedes on raske ette kujutada ühtki inimteaduse hetkeprobleemi, ilma et sellest ühel või teisel viisil ei võiks saada kultuuriuurimise objekt.

Ühtlasi tuleb see teos meelde, et kultuuriuurimine pole sisemiselt ühtne ega moodusta tingimata mingit tervikut. Veel 1980. aastate alguses oleks sõna "kultuuriuurimine" võinud viidata briti kultuuriuurimistraditsioonile, mis sai alguse Raymond Williamsist ja Richard Hoggartist, uurimistöole, mida tehti peaaesjalikult Birminghamis tegutsenud tänapäevakultuuri uurimiskeskuses. Eelmise aastakümne lõpp ja käesoleva kümnendi algus on kultuuriuurimises tähistanud suurt buumi, mille tagajärjel hõlmab termin täna väga mitmekesiseid huvisid ja suundumusi. Teadustevahelise alana on kultuurianalüüs oma lühikese ajaloo jooksul sageli vormi muutnud, areneb edaspidigi mitmete küsimuseasetuste risttules. Seega sisaldab ainsuslik sõna "kultuuriuurimine" mitmesugust uurimistööd, ainsusliku vormiga viidatakse mitmuslikule sisule. Sellisena pole kultuuriuurimisel mitte üks algupära, neid on palju. Tal pole üks lugu, vaid mitu. See pole üks format-sioon, vaid hõlmab mitmeid.

Esitan kokku kuus sissejuhatavat kultuuriuurimise määratlust. Kõigepealt:

(i) *Kultuuriuurimine pole sisuliselt ühtne ega moodusta tingimata tervikut.*

Kuigi kultuuriuurimine on avar väli ja mitte kellelgi pole voli tegutseda selle piirivalvurina, võib siiski lisada, et kultuuriuurimisel — vähemalt sellisena, nagu Stuart Hall, Lawrence Grossberg ja mõned teised seda määratlevad — on oma poliitika. See ei tähenda, nagu oleks kultuurianalüüs justkui eelduslikult poliitiline ja veel ka määratluslikult poliitiline. Kuid küsimus on selles, et kultuuriuurimise enesemõistmisse kuulub enda nägemine elulisena, ja selles, et teooriat ja praktikat vaadeldakse nende pidevas vastastikuses hõõrdumises. Küsimus on kultuuriuurimise pürgimises olukorda, kus tal enesel oleks mingi eristus kultuuripraktikais, mida ta uurib. Sellega seoses räägibki Stuart Hall kultuuriuurimise määratumusest. Hall peab silmas seda, et kultuuriuurimises ei liiguta tähenduse, tekstuaalsuse ja teooria ülailmas, vaid taotletakse kontakti madala ja riikaliku argisega (Hall 1992a, 278).

Halli mõtte arvestamine aitab meil hoiduda kahest võimalikust vääritimõistmisest. *Esiteks:* kultuuriuurimise avatus ei tähenda seda, et igasugune kultuurile suunatud uurimine oleks kultuuriuurimine; niisamuti nagu kogu naistele suunatud uurimine ei ole veel naisuurimus. Sissejuhatavalt võiks öelda, et kultuuriuurimist ühendab selle paljususes mainitud eluline, mitteakadeemiline huvi.

Teiseks: kultuurianalüüs ei tähenda peaaesjalikult ega ilmtingimata ennekõike populaarkultuuri uurimist, kuigi populaarkultuurist on just kultuuriuurimise mõjul saanud arvessevõetav akadeemiline uurimisala. Sama hästi kui populaarkultuur võib kultuuriuurimise objektiks olla kasvõi Shakespeare või ülikool kui nähtus. Kultuuriuurimine ei lõika enesele seega teatud osa kultuurilisest praktikast, muid osi teiste hooleks jättes. Tema objektiks on kogu kultuuriline reaalsus. Kultuuriuurimise teine määratlus ongi:

(ii) *Kultuuriuurimine on eluline, mitteakadeemiliselt orienteeritud uurimine.*

Kultuuriuurimine ja modernsus

Millal sündis kultuuriuurimine? Ja miks, millele vastuseks ta sündis? Kui eespool kujutatud pilti kultuurianalüüsist modernsuse kriitikana tõsiselt võtta, on vastused neile küsimustele omavahel lähedalt seotud.

Kultuurianalüüsi sündi võib paigutada eri aegadesse. Tavaliselt seostatakse seda Teise maailmasõja järgsete aastatega, mil akadeemiline maailm hakkas kobamisi reageerima modernse masstarbimise mõjudele, kultuuri amerikaniseerumisele, uute meediakanalite tulekule, noorsookultuuride sünnile ja vana ühiskonna tavade ja keele lagunemisele.² Kultuuriuurimisele põhjanevaks teosteks peetavad Barthes'i *Mythologies* (1957), Williamsi *Culture and Society* (1958) ja Richard Hoggarti *The Uses of Literacy* (1957) püüavad igaüks omamoodi registreerida sõjajärgse ühiskonna majanduslikke, poliitilisi ja kultuurilisi muutusi. Kultuuriuurimine sündis just nimelt käesoleva hetke uurimiseks, selle selgestegemiseks, mis toimub just nüüd.

Kuigi kultuuriuurimises võidakse tunda huvi — ja tuntaksegi — ka modernismile eelnenud inimliku reaalsuse vastu, on tegemist peamiselt oma hetkeseisust teadliku modernse reaalsuse uurimisega. Ent samuti nagu paljud modernsesse kultuuri panuse andnud mõtlejad ja kunstnikud, näeb ka kultuuriuurimine moderniseerumist kriisina — nii inimese suhetes loodusega, teiste inimestega kui enesega. Kultuuriuurimine on uute sotsiaalsete kogemuste ja neid puudutavate käsitluste eritlemine ning vastuste otsimine modernset maailma proovile panevatele probleemidele. Siit kolmas kultuuriuurimise määratlus:

(iii) *Kultuuriuurimine on modernsuse kriitiline uurimine.*

² Lawrence Grossberg kirjutab seoses sellega:

Kultuuriuurimise ajaloolisel maastikul võib jõuda eesmärgini, kui märgatakse, et kultuuriuurimises kasutatud erinevad kultuuri mõisted liituvad "moderni" esiletõusuga Põhja-Atlandi aladel; selliselt mõistetakse "moderni" ajalooliste protsesside, kogemuse struktuuride ja kultuuripraktikate erilise artikulatsioonina (Grossberg 1992, 23).

Kuid mida kultuuriuurimises siis uuritakse? Mille poolest — ja kas üldse — erineb ta kõigist neist vanadest aladest, mis on tegelnud kultuurinähtuste uurimisega, näiteks kirjanduse ja muu kunsti uurimisest, ajakirjandusest, sotsioloogiast või antropoloogiast?

Üks võimalus sellele vastata on vaadelda põhjalikumalt, kuidas läänemaises mõtlemises on mõistet “kultuur” traditsiooniliselt käsitatud ja kuidas kultuuriuurimine omakorda oma objekti käsitab. Kultuuri mõistetakse valitsevais modernseis käsitlusis üha kui midagi muust ühiskonnast eraldiolevat ja oma olemuselt sellest eristuvat. Kultuur on olnud kaua lääne ühiskondade spontaanses teadvuses ühiskonna faktilisust ja materiaalsust eristav vaimne ja ideaalne riik. Kultuuriuurimine seab kahtluse alla seesuguse kaksikjaotuse, kultuuri ja ühiskonna või kultuuri ja tsivilisatsiooni lahutamise ja isegi vastandamise. Kui loeme neid 1920.–1930. aastate mõjukaid intellektuaale, keda tänapäeva kultuurianalüüs oma eelkäijateks peab, kui uurime praegu esitatavate küsimuste esimesi formuleerijaid, märkame, et mitmest omavahelisest erinevusest hoolimata ühendab neid pürg uurida kultuurilist ja ühiskondlikku suhetes teineteisega, teineteise vältimatute osadena, mitte eraldi.

Aga kui kahtluse alla on seatud traditsiooniline ühiskonna ja kultuuri kaksikjaotus, on ühtlasi kõrvale heidetud ka traditsiooniline kõrgkultuuri ja massikultuuri eristamine. Kultuuriuurimise seisukohast pole kultuur “parima mõeldu ja õeldu” sünonüüm, saavutatud tsivilisatsiooni tipp. Ka kunsti ei vaadelda kultuuriuurimises tsivilisatsiooni kõrgeimate väärtuste ilminguna, vaid tähenduste tootmise ja vastuvõtmise protsessina, ühiste tähenduste moodustumise ja muutumise osana. Nii demokratiseeritakse mõiste “kultuur” ja ühendatakse sotsiaalsete tasanditega.

Ajaliselt on kultuuriuurimise sünn seotud sellise lääne ühiskondade arengu etapiga, kus elanikkonna enamusest sai esimest korda homogeenne kultuuritoodete publik. Selle põhjal võib nüüd kultuuriteooriat mõista modernsete ühiskondade “kogu elukäsituse elementide vaheliste suhete uurimisena”, nagu Raymond Williams selle teoses *Culture and Society* kokku võttis (Williams 1958/1987, iv). Sel juhul pole kultuur mitte ainult üks ühiskonna praktikaist, vaid läbib kõiki ühiskondlikke praktikaid ja on nende omavaheliste suhete summa.

Kultuuriuurimine tähendabki just seesuguse reaalsuse uurimist, mida on iseloomustatud näiteks määratlustega "postindustriaalne" või "postmodernistlik". Stuart Hallile toetudes võib neid Euroopa ja Põhja-Ameerika ühiskondi kirjeldada järgmiselt:

- (i) neis ühiskondades muutub personaalne subjekt üha tähtsamaks, kuid samas muutuvad ka arusaamad subjektist olemuslikult: indiviidi ei saa enam hõlmata terviku ja täiusliku ego või autonoomse mina mõistetega, vaid mina tajutakse fragmentse ja ebatäiuslikuna, millenagi, mis koosneb paljudest eri minaksolemistest ja identiteetidest, mis on pidevas muutumisprotsessis;
- (ii) kultuur ei ole enam (kui ta kunagi seda üldse on olnud) tootmise ja esemete "tugeva" maailma kaunistus, materiaalse maailmakoogi glasuur, vaid ühelt poolt läbib esemeestetika tarbimismaailma, teisalt on kunstiteostest saanud tarbeese teiste tarbeesemete kõrval;
- (iii) poliitika on laienenud aladele, mida on traditsiooniliselt peetud mittepoliitilisteks: küsimusteni, mis puudutavad perekonda, tervist, seksuaalsust, toitu ja keha; nii on identiteedist, selle sümboolsest asendist reaalsuses, saanud avatud küsimus, tootmise ja võistluse küsimus;
- (iv) reaalsust ja kujutlusi sellest on üha raskem üksteisest eristada, kuna reaalsus organiseerub teatud olulises mõttes sümboolselt, märkide ja tähenduste kaudu; järjest suurem hulk inimesi kasutab esemeid vahendina mängus, millega nad teavitavad, kes nad on, nii et ühiskond ongi kultuur ja kultuur ühiskond.

Kultuuri uurimine tähendab neis ühiskondades seetõttu igapäevase sotsiaalse reaalsuse uurimist (vt Hall 1992a).

20. sajandi lõpu lääne ühiskondade kultuurianalüüsi käsituse võib kokku võtta järgnevalt: kultuur on nii materiaalne kui sümboolne toiming, ja selle uurimisel ei saa üht teisele eelistada, ülesandeks on nende kahe suhte väljaselgitamine. Siit saamegi kultuuriuurimise neljanda algmääratluse:

(iv) *Kultuuriuurimine tähendab kultuuri uurimist nii materiaalse kui sümboolse toiminguna, igapäevase ühiskondliku reaalsusena.*

Kultuurianalüüs on piiril

Uut maailma ja uut aega uurides seisab kultuuriuurimine kahel alal, üheks on ühiskonna- ja teiseks humanitaarteadused. Temas on jälgi ajaloost, sotsioloogiast, kirjandusteadusest, psühholoogiast, keeleteadusest, filosoofiast, antropoloogiast ja majandusteadusest. Kuid neist nähtavamaiks jälgedeks tema pinnases on siiski teatud uued abstraktsed formatsioonid. Kultuuriuurimine on teoreetiline sulatusahi, mis ammutab viimaste aastakümnete kesksetest teooriatest, nii marksismist, feminismist ja etnilisuse uurimisest kui psühhoanalüüsist, poststrukturealismist ja ka postmodernismist. Seesuguse sulatusahjana on kultuurianalüüs oma loomult teadustevaheline tegevus, mille sihiks on lammutada traditsiooniliste uurimisalade vahelisi piiraeu. Kultuuriuurimine on ühiskonnateadustelt pärinud oma objekti: ühiskondade ja rühmade muutuvad elustiilid ja nende tähenduste võrgustikud, mida kasutavad indiviidid ja rühmad. Humanitaarteaduste traditsioonist lähtudes saab ta sellele objektile läheneda tähenduste ja kommunikatsiooni vaatluse kaudu.

Stuart Halli mainitud "närvipunktina" paigutub kultuuriuurimine ülikooli ja muu maailma piirile: tema kaudu saab hetkereaalsus astuda akadeemilisse maailma, kuid ka akadeemilisel maailmal on võimalik kontakteeruda ühiskonna ja kultuuri kesksete ja rahutust tekitavate probleemidega. Sellisena ei sisaldu kultuuriuurimises probleemituid ja selgeid kultuurimõiste määratlusi. Kultuur pole kultuurianalüüsile mitte niivõrd loogiliselt ja mõisteliselt selge idee, kuivõrd üksteisele lähenevate uurimissuundumuste väli (Hall 1992a, 66). Seetõttu ei üllata eriti, et kultuuriuurimisel pole oma metodoloogiat. Nagu Lawrence Grossberg jt teose *Cultural Studies* sissejuhatuses märgivad, pole kultuuriuurimisel oma statistilist, etnometodoloogilist, isegi mitte tekstianalüüsi meetodit, mida ta võiks üksnes oma eraomanduseks pidada (Nelson jt 1992).

Kultuurianalüüs on algusest peale olnud problemaatiline ala. Traditsioonilised uurimisalad on sageli tahtnud eitada selle tähendust ja olemasoluõigust. Kuid ka temas eneses on pidevalt otsitud selgust, milles on õigupoolest küsimus. Lühidalt öeldes on kultuuriuurimine polüteaduslik ja vahel ka olemasolevate teadusalade vastandala, mida määratleb just tema piiripealsus. Oma meetodeilt

on ta tõlgendav ja väärtustav, kuid erinevalt traditsioonilisest humanitaarteadusest ei tunnista ta kultuuri avaldumist üksnes kõrgkultuuris ja väidab, et kõiki kultuurilise tootmise vorme — ka nn kõrgkultuuri — tuleb uurida kõrvuti nii teiste kultuuriliste praktikate kui ühiskondlike ja ajalooliste konstruktsioonidega. Nõnda on kultuuriuurimise valdkonnaks ühiskondade kunstide, uskumuste, nendega seotud institutsioonide ja kommunikatsiooni-praktikate uurimine (vt Nelson jt 1992, 4). Siit saamegi viienda suunava määratluse:

(v) Kultuuriuurimine on piiril, niihästi akadeemilise ja mitte-akadeemilise maailma kui ka akadeemiliste uurimisalade vahelisel piiril.

Kultuuriuurimise problemaatilisus, selle iseloom piirnähtusena avaldus kõigepealt selles, et kultuuriuurimine sai alguse väljast-poolt ülikooli. Näiteks briti kultuuriuurimise esimesed esindajad Richard Hoggart, Raymond Williams ja Stuart Hall ei tegutsenud alguses, 1950. ja 1960. aastatel, mitte ülikoolis, vaid tegelesid täiskasvanute koolitusega akadeemilise elu ääremail, “määratud praktikarealsuses” (Hall 1990, 12). Teiseks lähtus kultuuriuurimine 1950. aastate lõpul ja 1960. aastail just ühiskonnateaduste kahtluse alla seadmisest, näiteks humanitaarteaduste autoportree kriitikast, millega neid peeti “kasutuks teadmiseks”. Kolmandaks viitas teoretiseering kultuuri mõiste ümber kohale, mille suhtes nii ühiskonna- kui ka humanitaarteadused olid vähem või rohkem pimedad: ühiskond ehitub olemuslikult tähendustest, ja sellele, et kultuur on alati sotsiaalsusest küllastatud. Neljandaks kandis kultuurianalüüs hetke kultuuriliste vormide uurimise ülikooli seinte vahele. Sellega ei mõtle ma, nagu poleks kirjandusteadus uurinud popkultuuri, kuid oma positsioonist lähtuvalt nägi kirjandusteadus seda millegi “teisena”, “alama” kirjandusena. Kultuuriuurimine lähenes oma objektidele seesuguste eelarvamusteta. Ja viiendaks: kultuuriuurimine tõstatas küsimuse intellektuaalse tegevuse ja poliitika suhetest. Ta nägi, et intellektuaalidel on vastutus selles, kuidas nende toodetud teadmine ühiskonda jõuab, et nad ei saa mööda vaadata sellest, kuidas teadmine muutub kultuurilisteks praktikateks (Hall 1990, 18).

Kultuuriuurimine enesekriitikana

Kultuuriuurimine on pidanud üha uuesti kriitiliselt oma lähtekohti läbi vaatama, kui pörkutud uute mõtetega, mis on segi paisanud seni kogutu. Viimastel aastatel on sellisteks pöördelisteks seikadeks kultuuriuurialalüüsis olnud mõte seksuaalsuse ja sotsiaalse soo kesksusest kultuuriuurimise reaalsuse suhtes ning käsitus etnilisuse ja rassi problemaatika kultuurilisest sisust.

Kultuuriuurialalüüsi ja naisuurimust võib pidada lähedasteks. Neid kahte ühendavad eelkõige nende elulisus ja kontaktid akadeemilisest maailmast väljaspool oleva argipäevase praktikaga. Teiseks liidab neid paiknemine teaduste piirialadel, mis seab kahtluse alla traditsioonilised akadeemilised piirid ja laiemad võimupiirid. Võimu ja alistamise küsimused ning ka teadmise tootmisega seotud küsimused on olnud nii naisuurimuse kui kultuuriuurialalüüsi kesksed teemad. Mõlemad uurimisharud on püüdnud seada kahtluse alla akadeemilisi konventsioone, soosinud kollektiivset teadustööd ja otsinud kokkupuutepunkte isiklike kogemuste ja teoreetiliste küsimuste vahel (vt Franklin jt 1991).

Kuid feminismi mõju kultuuriuurimisele viimase kümnendi jooksul pole piirdunud üksnes nende sarnasustega. Feministlik traditsioon on rõhutanud kultuuriuurimise sisemist vajadust käsitada kultuuri "isiklikke" tasandeid. Feminismi mõju avaldub ka selles, et ideoloogiat ja hegemooniat puudutavate küsimuste kõrvale on kultuuriuurimises tõusnud identiteedi ja subjektiviteedi teemad. Samuti on feministlikud hääletõsted mõjutanud seda, et seksuaalsusest ja sotsiaalse soo problemaatikast on saanud kultuuriuurimise objekt; mh seksuaalse identiteedi, romantilise populaarkirjanduse, AIDSi kultuuriliste representatsioonide ja soolisele erinevusele suunatud reguleeringu uurimise kaudu.

Erinevuste problemaatikat on kultuuriuurimises nähtaval kohal hoidnud ka rassi ja etnilisuse alane uurimine. Kultuuriuurimise panus on neis küsimustes seotud tähelepanu juhtimisega sellele, kuidas etnilisi ja rahvuslikke identiteete on kultuuris sihipäraselt toodetud, ja et rassid on diskursiivse tootmise tulemus. Viljakaim etnilisuse problemaatika kerkimisel kultuuriuurialalüüsi tähtsaks alaks on olnud osutamine universaalseks ja objektiivseks peetud

teabekäsituse euroopalikkusele ja modernsusele, selle aja- ja kohasidususele.

Modernne teadus on käsitanud maailma matemaatiliselts korrapärase ajalise ja kosmilise süsteemina, mis on täis erinevaid objekte, mida saab uurida üksnes neutraalse uurija kiretu pilk. Ka humanitaarteadustes on uuritud kultuurilist reaalsust nii, nagu oleks olemas mingi punkt väljaspool seda, kust saab seda reaalsust jälgida. Just seesugust reaalsuspilti ja teabekäsitust kultuuriuurimine eitabki. Kultuurianalüüs on modernse maailma kriitika ka selle mõttes, et keeldub uurijat nägemast uurimisala väljaspoolt ainiti vahtiva kükloobina.

1988. a suvel Soomes käies ütles Stuart Hall:

Me kõneleme alati mingilt positsioonilt lähtudes, teisiti ei saagi rääkida. Pole mingit üldkehtivat tõde, millele võiks läheneda üldisel tasapinnal ja mis annaks tagatise mingi kultuuriväärtuse ajatuse kohta (Hall 1992a, 320).

Vaikimist modernse teaduse 'objektiivsuse' alternatiiviks Hall siiski ei pakkunud:

Ma ei usu, et teadmine on lõplik, kuid usun, et poliitika on võimatu ilma selleta, mida olen kutsunud "arbitraarseks sulguseks" [---] Teisisõnu, ma ei mõista praktikat, mis püüdleb selle poole, et maailm rabeleks välja sellekohase programmi. Küsimus on positsionaalsuses. On tõsi, et need positsioonid pole kunagi lõplikud, mitte kunagi absoluutsed. Seesugustena ei saa neid pöörata konjunktuurist teise, neile ei saa alati samas kohas püsimiseks rippuma jääda (Hall 1992b, 278).

"Kõnelemine mingilt positsioonilt" on "arbitraarne sulgus", enese kinnitamine teatud olukorda, mõju avaldamine selles ja sellele. Sotsiaalne toimija ei näe ennast nüüd mitte tegevusväljast väljaspool asetseva uurijana, vaid selle osalisena. Kui Coleridge *Biographia Literaria*'s iseloomustab intellektuaali rolli sõnadega "vaataja, kuid mitte osaleja" (Coleridge 1817/1983, 150), pöörab mõte positsionaalsusest selle ümber vormi "osaleja, mitte ainult vaataja".

Nii saamegi kuuenda ja viimase kultuuriuurimise määratluse, mis lisaks reaalse kujutamisele võib toimida ka ideaalkujuna sellest, milline võiks kultuurianalüüs olla:

(vi) *Kultuuriuurijad on nomaadid, karjapidajad, kes teadlikuna oma vaatlusviisi lähtumisest mingilt kindlalt positsioonilt rändavad ise selsamal alal, mida nad uurivad.*

Allikad

- Coleridge, S. T. 1817/1983: *Biographia Literaria II*. Ed. by James Engell and W. Jackson Bate. The Collected Works of S. T. Coleridge 7. Routledge & Kegan Paul, London.
- Franklin, Sarah; Lury, Celia & Stacey, Jackie 1991: *Feminism and Cultural Studies*. HarperCollins Academic.
- Grossberg, Lawrence; Nelson, Cary; Treichler A. Paula 1992: *Cultural Studies*. Routledge, New York.
- Hall, Stuart 1990: The Emergence of Cultural Studies and the Crisis of Humanities. *October* 53.
- Hall, Stuart 1992a: *Kulttuurin ja poliitikan murroksia*. Toim. Juha Koivisto, Mikko Lehtonen, Timo Uusitupa ja Lawrence Grossberg. Vastapaino, Tampere.
- Hall, Stuart 1992b, vt Grossberg 1992: *Theoretical Legacies*.
- Nelson jt 1992, vt Grossberg 1992: *Cultural Studies: an Introduction*.
- Williams, Raymond 1958/1987: *Culture and Society*. The Hogarth Press, London.
- Williams, Raymond 1989: *Resources of Hope*. Verso, London.

KULTUURI MÕISTE JA KULTUURIANALÜÜS

Erkki Sevänen

Kultuurianalüüs kui erinevaid teooriaid ühendav uurimisala

Kultuuri mõiste kuulub tänapäeval vaieldamatult inimteaduste kesksete mõistete hulka. Veel mõni aastakümme tagasi kasutasid seda vaid antropoloogid, folkloristid ja etnoloogid, kuid 1970. aastatest peale on üha rohkem ühiskonna-, massikommunikatsiooni- vahendite, ajaloo, kunsti ja kirjanduse uurijaid hakanud end pidama “kultuuriuurimise” esindajaka. Kuna kultuuriuurimise valdkond on avar, ei kasutata kultuuri mõistet seal kuigi üheselt. Ühest teadusharust teise liikudes muutub mõiste tähendus, sellele lisaks mõistavad üksikute teadusalade piireski tegutsevad eri uurijad kultuuri all sageli pisut erinevaid asju.

Kultuurianalüüsi ei saa pidada mingiks eraldi õppeaineaks. Pole sellist teadust või õpetust, mis suudaks hõlmata kõike seda, mida peetakse kultuuriuurimiseks. Soome sotsioloog Pertti Alasuutari (1994, 32) iseloomustabki kultuuriuurimist tabavalt kui pöörme-kohta. Kultuuriuurimine on uurimisala, mis ühendab omavahel üksikuid iseseisvaid teooriaid või teadusalasid. Kultuuriuurimus-likku seisukohta on võimalik sobitada erinevate teadusaladega. Näiteks sisaldab Lawrence Grossbergi, Cary Nelsoni ja Paula Treichleri toimetatud mainekas antoloogia *Cultural Studies* (1992) filosoofide, sotsioloogide, kultuuriantropoloogide, meediauurijate, keeleteadlaste, kirjanduseuurijate ja kunstiajaloolaste kirjutatud artikleid. Muidugi ei ole see täielik loetelu kõigist neist teadus-aladest, milles on võimalik rakendada kultuuriuurimuslikku aspek-ti. Põhimõtteliselt võib kõnealust vaatenurka rakendada kõigi inim-

teaduste puhul, seega ühiskonna-, humanitaar-, pedagoogika- ja õigusteadustes.

Käsitlen oma artiklis kultuurianalüüsi ennekõike sellest seisukohast, mis puudutab minu enda uurimisvaldkonda. Kultuuriuuri- mise üksikaladest on mulle isiklikult tähtis kultuurisotsioloogia. Seega uurin kultuuri- ja kultuuriuurimisalaseid mõisteid siin eel- kõige sotsioloogilisest küljest.

Kultuuri mõiste

Kultuuri mõiste lahtimõtestamiseks vajame filosoofilis-antropo- loogilist teooriat inimese kohta. Üks selle teooria loojaid on saksa kultuurisotsioloog Friedrich H. Tenbruck. Tenbrucki teostest on siinkohal tähtsaim *Die kulturellen Grundlagen der Gesellschaft. Der Fall der Moderne* (1989a), milles sisalduva teooria on ta lühendatud kujul esitanud artiklis *The Cultural Foundation of Society* (1989b).

Tenbrucki järgi on inimesele kui liigile omane see, et ta ei tegutse üksnes instinktiivselt, pelgalt oma bioloogilisest pärilik- kusest ajendatuna. Inimene ei ole masin ega robot, ta loob maailma kohta omad uskumused ja tõlgendused, mille põhjal tegutseda. Just see asjaolu teeb inimesest kultuurolendi. Kultuuri alus peitub neis tähendustes, mille järgi inimesed tegutsevad ja korraldavad oma- vahelisi suhteid. Kõiki tähendusi ja tõlgendusi üldiselt siiski kul- tuuri mõiste alla ei paigutata. Harilikult hõlmab sõna "kultuur" nimelt kollektiivseid tähendusi ehk mingi rühma, ühiskonna või kollektiivi sees omaksvõetud uskumusi ja selgitusi. Seega — kultuur on oma iseloomult kollektiivne. Nõnda mõeldes jäävad puhtalt individuaalsed või isiklikud tähendused, kuivõrd selliseid on üldse olemas, väljapoole kultuurivaldkonda.

Talcott Parsonsi (1951) ja Jürgen Habermasi arvates (1987a ja 1987b) võib kultuuriterviku jagada analüütiliselt kolmeks: kog- nitiivseks, väärtusaluseliseks ja väljenduslikuks mõjusfääriks. Kog- nitiivne mõjusfäär koosneb maailma puutuvast mõistest ja usku- musist ehk laiemalt võttes maailmapildist. Maailmapilt ei ole ainult maailma puudutavate mõistete ja uskumuste süstemaatiline

klassifikatsioon; ta hõlmab ka neid mentaalseid ja sageli teadvustamata põhimõtteid, mille abil inimesed tegelikkust eritlevad (analüüsivad). Kognitiivses psühholoogias ja antropoloogias nimetatakse selliseid põhimõtteid skeemideks. Väärtusel põhinev mõjusfäär moodustub sellest, mida ühiskonnas peetakse tähtsaks ja saavutamist väärivaks. Väljenduslik ehk ekspressiivne mõjusfäär moodustub keelest, muudest sümboleist ja märgisüsteemidest. Need teevad võimalikuks inimestevahelise kommunikatsiooni ja nende abil suudab inimene end väljendada viisil, millest ka teised kultuuriliikmed suudavad aru saada.

Kultuur on oma iseloomult mentaalne ehk vaimne. Kultuurist tuleb lahutada kultuuriesemed ja kultuuritooted. Kultuurilised maailmapildid ja väärtusorientatsioonid saavad konkreetsed, meelegaorganitega haaratavad väljendusvormid kirjanduses, kommunikatsioonis, sotsiaalses elus ja inimeste tegevuses. Just seetõttu võibki kunstiteoseid, kirjandustekste, kommunikatiivseid tegusid ja sotsiaalseid rituaale nimetada kultuuriesemeiks ehk kultuuritooteks.

Edasi tuleb kultuurist lahus hoida ka kultuuriasutused. Kultuuriasutuste ülesandeks on hoolitseda kultuuriliste maailmapiltide ja väärtuste viimise või vahendamise eest ühiskonda. Sellega tegelevad näiteks raamatukogud ja muuseumid, kuid moodsas ühiskonnas on ka kooliasutusel ja massikommunikatsioonivahenditel tähtis osa maailmapildi ja väärtussüsteemi säilitajana.

Kultuur, ühiskond ja isiksus

Kultuurisotsioloogia huvitub kultuuri suhetest muude elualadega. Selles on eriti esile tõstetud kultuuri ja ühiskonna omavahelised suhted. Lisaks sellele on kultuurisotsioloogia klassikud käsitlenud kultuuri ja üksikisikute ning isiksuste vahelist suhet. Nõnda on teinud ka Talcott Parsons, keda võib pidada 20. sajandi silmapaistvaimaks ameerika sotsioloogiks. Kuna kultuuri, ühiskonna ja isiksuste vahelisi suhteid vaadeldakse laia ajaloolisest aspektist lähtuvalt, on meil ühtlasi võimalik paremini mõista, miks kultuuri-

uurimuslik aspekt on Lääne-Euroopa ja Ameerika ülikoolides praegu nii soositud.

Oma teoses *The Social System* (1951) väidab Parsons, et primitiivsel ajalooajalooperioodil olid need kolm süsteemi — kultuur, ühiskond ja isiksus — enamasti omavahel kokku sulanud. Primitiivses ühiskonnas puudus rühm, mis oleks hoolitsenud kultuuritraditsioonide eest eraldi, kultuuriväärtused ja uskumused avaldusid vahetult sotsiaalses elus, inimeste omavahelises suhtlemises.

Primitiivset ühiskonda iseloomustas usulis-maagiline maailmapilt, mida ühiskonna liikmed naiivselt mõistsid kui looduse objektiivset korraldust. Tolle maailmapildi alusel korraldasid nad ka omavahelisi suhteid ja liigendasid oma elu ja tegevust. Primitiivsel ajajärgul ei olnud kultuur ja ühiskond teineteisest kuigivõrd lahus. Nad olid pigem teineteises lahustunud. Seepärast polegi üllatav, et primitiivseid ühiskondi uurival sotsiaalanthropoloogial on raske teha nende vahel selget vahet. Sotsiaalanthropoloogilistes uurimustes on "kultuur" ja "ühiskond" sageli samatähenduslikud sõnad.

Nõndasamuti polnud ka isiksus primitiivsel ajajärgul kultuurist ja ühiskonnast kuigivõrd eraldunud. Inimeste individuaalsus oli nõrgalt arenenud. Inimesed said oma maailmapildi ja põhilised eluväärtused sellelt ühiskonnalt, milles nad elasid. Seetõttu on nende vahel vähe individuaalseid erinevusi. Elu väljaspool ühiskonda, väljaspool kollektiivi pidasid nad suurimaks karistuseks, mis neid võib tabada.

Eristumine

Hilisemat ajaloolist arengut võib kujutada protsessina, milles kultuur, ühiskond ja isiksused üksteisest pikkamööda eristuvad. Selles protsessis saavutavad nad üksteise suhtes teatud iseseisvuse. Neist saavad tasapisi suhteliselt oma-seaduslikud moodustised.

Selle protsessi esimesel perioodil sündisid linlikult kontsentreerunud kõrgkultuurid, näiteks Muinas-Egiptus, Hiina, India, Babüloonia, Foiniikia, Kreeka linnriigid, Rooma impeerium ja islami-riigid. Linnataoliselt kontsentreerunud kõrgkultuuride sünd oli rahvastikuarvu kasvu tulemus ja elavnenud sotsiaalse inimeste-

vahelise vastastikuse suhtlemise tagajärg. Need tegurid löid aluse kollektiivisisesele tööjaotusele. Tööjaotuse alusel moodustus ühiskonnas rühm, kelle ülesandeks oli kultuuritraditsioonide süstematiseerimine, selgitamine ja arendamine. See rühm moodustus peamiselt vaimulikest, teoloogidest, filosoofidest ja luuletajaist. Võime neid nimetada ka haritlaskonnaks või intelligentsiks.

Tööjaotuse arenedes ja intelligentsi tekkides kaugesid ka kultuuritraditsioonid teatud määral ühiskonnast, sotsiaalsest elust. Traditsioonid ei saanud enam tekkida üksnes sotsiaalses elus vahetult. Samas tekkis erinevus kõrgkultuuri traditsiooni ja liht-rahva eluviisi vahel, või nagu ka öeldakse, kõrgkultuuri ja rahvakultuuri vahel. Esimene põhines kirjutatud keelel, samas kui rahvakultuur oli enamasti suulise traditsiooni valdkond.

Linlikult arenenud kõrgkultuuride süünd oli seega seotud ka kirjaoskuse arenguga. Kirjakeele kasutuselevõtt hõlbustas kultuuritraditsioonide hoidmist, kuid samas sai lugemis- ja kirjutamis- oskusest inimesi eraldav tegur. See jagas nad väikeseks õpetatute rühmaks ja lihtrahvaks, kuhu kuulus enamik inimesi. Haritlaste rühm oli samahästi kui ühiskonna üle valitseva rühma roll.

Modernisatsioon

Ajaloolist arengut võib seega kujutada protsessina, milles kultuur, ühiskond ja isiksus on saavutanud üha suurema sõltumatus üksteisest. Kuid selle protsessi käigus toimus muudki. Eristumine leidis aset ka kultuuri ja ühiskonna sees. Euroopa tsivilisatsiooni suhtes on keskaja lõppemist peetud sündmuseks, mis hoogustas suuresti kultuuri ja ühiskonna sisemist eristumist. Sotsioloogias on seda uusaja algul alguse saanud nähtust harjutud nimetama modernisatsiooniks. Klassikalisteks töödeks sotsiokultuurilise modernisatsiooniprotsessi kohta peetakse Emilie Durkheimi, Georg Simmeli ja eriti Max Weberi uurimusi. Nende alustatud modernisatsiooniuurimist on hiljem jätkanud näiteks Talcott Parsons, Niklas Luhmann ja Jürgen Habermas.

Keskaegset tsivilisatsiooni iseloomustatakse sageli kui homogeense kultuuri perioodi. Selle tsivilisatsiooni keskmeks oli kato-

liku kirik koos oma usulis-metafüüsiline maailmapildiga. Katoliku kirik ja teoloogia avaldasid suurt mõju kõigile kultuurivaldkondadele: filosoofiale, teadusele, kunstile ja moraale. Uusaja saabudes eraldusid need valdkonnad vähehaaval üksteisest ja usulis-metafüüsilisest maailmapildist. Sel ajal sündisid moodsad, sekulariseerunud teaduse, kunsti ja moraali väärtussüsteemid või diskursused. Samas muutus usk tasapisi — kui mitte just lausa eraasjaks, siis vähemalt valdkonnaks, mis ei toiminud enam kultuuri sisemise keskmene.

Modernistlik kultuur on sisemiselt liigendunud moodustis, mis esindab sekulariseerunud maailmapilti. Modernses kultuuris on tõe, ilu ja headust puudutavad küsimused lahus nii üksteisest kui usuasjust. Teadus esindab modernses kultuuris kõige selgemalt kognitiivset dimensiooni, kunst ja popkultuur ekspressiivset ning usk, moraal ja ideoloogiad väärtusmõjusfääri.

Uusaega jõudes tekkis tasapisi ka modernne ühiskond. Ka see on sisemiselt tugevalt liigendunud moodustis. Modernses ühiskonnas on palju erinevaid tegevussüsteeme, milles inimesed tegutsevad igale süsteemile omaste reeglite ja väärtushinnangute järgi. Sellised süsteemid on majandus, poliitika, juura, haridus ja massikommunikatsioon. Teadusasutused moodustavad modernses ühiskonnas oma süsteemi, mille ülesandeks on hoolitseda uue teadusproduktiooni eest. Samuti moodustavad kultuuriasutused oma süsteemi, mille ülesandeks on hoida kunstikultuuri traditsiooni, luua kunstnikule sotsiaalsed tingimused loovaks tööks ja pakkuda publikule võimalusi esteetiliseks elamuseks.

Modernisatsiooniga kaasnev eristumine ei ole kõigis maades toimunud ühtmoodi. Sotsioloogias on levinud seisukoht, et oma struktuuri tõttu ei saa väikesed riigid olla sedavõrd liigendatud kui suured. Rahvastiku ja energiavarude piiratuse tõttu on väikeste riikide kultuuris ja ühiskondlikus elus enam kontsentreeritust (vt lähemalt Eisenstadt 1987).

Selget kõrvalekallet selles eritumises esindavad totalitaarsed ühiskonnad. Totalitaarses ühiskonnas püüab valitsev partei või rühmitus kontrollida kogu ühiskonda ja kultuuri. Ühiskonna ja kultuuride valdkondade iseseisvus on neis tühine. Totalitaarsete maade näiteiks võib tuua fašistliku Itaalia, Natsi-Saksamaa ja

Stalini aja Nõukogude Liidu. Kõigis neis riikides sekkusid poliitilised võimalolijad agaralt ka teaduse ja kunsti arengusse.

Sotsioloogiliselt on sotsiokultuuri modernisatsiooniprotsessi mitmekülgsest uuritud juhtivates lääneriikides (Ühendriigid, Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa). Kuni 1960. aastateni kalduti sotsioloogias arvama, et kõik riigid moderniseeruvad samal viisil nagu juhtivad lääneriigid. Selle arusaama järgi on olemas vaid üks moderniseerumistee, mida mööda kõik riigid liiguvad. Tänapäeva uurimustes on sellest vaatekohast osalt loobutud. Uurijate arvates ei ole väljaspool lääne tsivilisatsiooni moderniseerumine ilmtingimata alati samasugune nagu Läänes. Peale selle erinevad nii Lääne maailma kuuluvad juhtivad riigid kui väikeses riigid moderniseerumisteede poolest omavahelgi.

Postmodernism

Viimastel aastatel on Lääne-Euroopa ja Põhja-Ameerika uurimustes korduvalt avaldatud mõtet, et modernse ühiskonna ja kultuuri ajajärk on otsa saanud. Selle arusaama esindajad leiavad, et Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas on jõutud uude ajalooperioodi, mida võiks nimetada postmodernistlikuks ajajärguks.

Postmodernistlikule ajajärgule on tooniandev see, et eristumisperiood on teatud mõttes lõppenud ja pöördunud koguni vastupidisesse suunda. Selle arusaama järgi on postmodernistlik periood vähem liigendunud kui modernistlik periood. Selle kinnituseks on muuseas väidetud, et tänapäeval on piirid kunsti, ajaviite, massikommunikatsioonivahendite ja reklaami vahel muutunud ebamääraseks. Niisamuti on ka teadus minetanud oma karisma ja kirjanodus muutunud oma iseloomult filosoofilisemaks. Elektroonilise ja pildilise kommunikatsiooni dünaamilise leviku tõttu on piir kultuuri ja ühiskonna vahel muutunud häguseks. Väidetakse, et nüüdismaailmas on kultuurist saanud kogu ühiskonnakorra tähtis tegur (vt nt Featherstone 1993 ja Lash 1992). See arusaam seletab osaliselt ka seda, miks kultuuriuurimisest on tänapäeval saanud nii soovitud uurimisvaldkond.

Modernistlik kultuur oli diskursiivselt liigendunud. Teadus, kunst, moraal ja usk moodustasid selles igaüks oma maailmakujutamiseviisi ja keelekasutuse. Modernistlikus kultuuris nähti teaduslike, filosoofiliste, ilukirjanduslike, didaktiliste ja usuliste tekstide vahel selgeid piire. Selged olid ka piirid kõrge ja madala, tõsise ja kerge vahel. Postmodernistlik kultuur seevastu on vähem liigendatud või difuussem moodustis, piirid eri diskursuste vahel on ebamäärasemad.

Kultuuri sisemised piirid on lõppude lõpuks tähenduspiirid. Kultuuri tähenduspiirid on kategooriad, mille kultuuri liikmed on sisse seadnud ja mille põhjal nad liigendavad ja klassifitseerivad maailma. Väide, et on toimunud üleminek postmodernistlikule kultuurile, sisaldab seetõttu mõtet, et kultuuri tähenduspiiride sees on toimunud olulised muutused või üleminekud. Modernsete maailmakujutamiseviiside süsteem on murenenud ja selle asemele on tulemas uudne diskursuste süsteem või kord. Ses mõttes on praeguse kultuuriuurimise aluseks kogemus põhjalikust kultuuriuurimisest. Kultuuriuurimine püüab mõtteliselt visandada olukorda, milles vanad kultuurimallid on murenemas ning keegi ei tea veel täpselt, mis nende asemele on tulemas.

Lõpuks

Laialt mõistetud kultuurisotsioloogia ülesandeks on uurida kultuuri ja ühiskonna vahelist seost ning kultuuri ja ühiskonna sisemisi suhteid. Kultuurisotsioloogiline uurimine võib muidugi suunduda või keskenduda ka ise kultuuritoodetele, näiteks kunstiteostele ja tekstidele.

Ma ise ei ole esialgu esinenud lausa kultuuritoodete uurijana. Olen olnud ennekõike huvitatud kultuurisotsioloogiast selle sõna laiemas tähenduses. Kultuuriuurimine on minu jaoks tähtsaks püüdeks mõista seda maailma, milles me elame. Seda püüdlust on minu arvates olnud loomulik realiseerida avara küsimustasetuse abil.

Miski ei takista kultuurisotsioloogiat uurimast kultuuriloomingut. See, kumba uurimisviisi uurija eelistab, sõltub tema poolt

omaksvõetud seisukohtadest ja huviasetusest. Kultuuriloomele suunatud uurimine on tähtis omal moel. Maailmas, kus igasugused meediad teevad meist pideva kultuuritoodete vastuvõtja, on meil vaja käsitlust, mis selgitaks nende loomisviisi ja koode.

Allikad

- Alasuutari, Pertti 1994: Kulttuurintutkimus ja kulturalismi. Teoses Kupiainen ja Sevänen (toim) 1994.
- Eisenstadt, S. N. 1987: *European Civilization in a Comparative Perspective. A Study in the Relations Between Culture and Social Structure*. Oslo. Norwegian University Press.
- Featherstone, Mike 1993/1991: *Consumer Culture and Postmodernism*. London, Newbury Park and New Delhi. Sage.
- Grossberg, Lawrence, Cary Nelson and Paula Treichler (eds) 1992: *Cultural Studies*. New York and London. Routledge.
- Habermas, Jürgen 1987a/1981: *Theorie des kommunikativen Handelns. Band 1. Handlungsrationaliät und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main. Suhrkamp.
- Haferkamp, Hans (ed) 1989: *Social Structure and Culture*. Berlin and New York. Walter de Gruyter.
- Jürgen 1987b/1981: *Theorie des kommunikativen Handelns. Band 2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt am Main. Suhrkamp.
- Kupiainen, Jari ja Erkki Sevänen (toim) 1994: *Kulttuurintutkimus. Johdanto*. Helsinki. SKS.
- Lash, Scott 1992/1990: *Sociology of Postmodernism*. London and New York. Routledge.
- Parsons, Talcott 1951: *The Social System*. New York and London. The Free Press and Collier Macmillan Publishers.
- Tenbruck, Friedrich H. 1989a: *Die kulturellen Grundlagen der Gesellschaft. Der Fall der Moderne*. Opladen. Westdeutscher Verlag.
- Tenbruck, Friedrich H. 1989b: *The Cultural Foundation of Society*. Teoses Haferkamp (ed) 1989.

MINA, KULTUURIUURIA?

Risto Turunen

Praeguste humanitaaralade ning ka laiemalt inimteaduste uurijailt eeldatakse sageli, et nad ennast määratleksid. Eriti valdav on see nõue olnud feministlikult orienteeritud uurijate seas, kuid on levinud ka muudesse teoreetilistesse uurimisvaldkondadesse, sealhulgas kultuuriuurimisse.

Räägin siinkohal loo endast, valgenahalisest akadeemilise haridusega soome mehest, kelle sotsiaalne taust on töölisklassis ja regionaalne päritolu Soome keskmise suurusega maakonnakeskuses. Varane kooliharidus oli eurosentristlik, et mitte öelda fenno-sentristlik. Loo juurde kuulub ka arusaam sellest, mis on kultuur ja kas seda saab uurida. Minu päritolukeskkonnas polnud sõnal "kultuur" peaaegu mingit kasutustava ja ega seda ei kasutatudki. Hiljem, keskkoolis, kui sõnale "kultuur" moodustus mu mõistestikus tähendus, tähendas see enamasti sünonüümselt kunsti ning isegi spetsiifilisemalt kirjandust ja selle vaimu arendavat mõju.

Aastal 1980 tehti Soome ülikoolides kraadiõppeuendusi. Ma ei selgita siinkohal täpsemalt selle põhimõtteid, mainin vaid, et selle väljapaistvaimaks jooneks olid nn koolitusprogrammid; ühest peaaainest, kahest kõrvalainest ja arvukaist üldainetest koosnev koolituskonstruktsioon, mida tudengislängis kutsuti toruks. Selles torus pidi akadeemiliselt puutumatutest, idealistlikest üliõpilastest nelja ja poole aastaga vormitama kõvakoorelised ametnikukandidaadid. Tookord pandi ülikoolides alus ka kultuuriuurimise programmidele. Eri ülikoolides nimetati neid isemoodi, kuid põhimõtte oli sama. Programmide administratiivne alus on kirjas 1980. a kultuurseaduses. Suurelt osalt kunstile toetuvale kultuuri mõistele tuginenud seadus kohustas kõiki Soome valdasid moodustama vähemalt ühe kultuuritöötaja ametikoha. Kultuuriuurimise programmidel oli seega kavatsuslik tagamaa, nad pidid koolitama

kultuuritöötajaid, keda kutsuti kultuurisekretärideks. Tagantjärele olen kergendustundega täheldanud, et ei seadus ega ülikoolitasemel väljaõpe ei saanud teoks niisuguses ulatuses, kui oli kavandatud. Kui rahva- ja poliitikakoolid otsustasid samuti kultuuritöötajaid koolitama hakata ning nende koolide õpilased vastavatesse ametitesse nimetati — sageli poliitilistel põhjustel —, jäi ülikoolide tööks koolitada eelkõige selle ala uurijaid.

1981. a käivitus Joensuu ülikooli kultuuriuurimise koolitusprogramm. Olin üks esimese kursuse tudengitest. Programmi kohaselt valisin pea- ja kõrvalained. Peaaineks valisin kirjanduse ning kõrvalaineiks kultuuriantropoloogiat ja kunstisotsioloogiat. Viimaste kohta ei teadnud ma siis, mida nad sisaldavad. Kirjanduse kohta teadsin, et see on vaimu alustala. Nii olid rääkinud emakeeleõpetajad.

Joensuu ülikooli kultuuriuurimise programmi kultuurikäsitus ei põhinenud üksnes kunstil. Seda õppisin kohe esimesel kultuuriuurimise seminaril. Seal jagas professor Hannes Sihvo paljundusmaterjali 142 erineva kultuuridefinitsiooniga. Kunsti kohta öeldi neist üleüldse midagi vaid üksikutes. Minu Soome kooliasutuse kujundatud arusaam kultuurist vaid ja üksnes kunstil põhinevana vajus kokku. Sellest hetkest algas otsingute tee, millel ei paista lõppu, vähemasti seni mitte — ja loodetavasti mitte niipea.

Ülikooliõpingute ja oma uurimustöö tulemusena jääb mu arusaam kultuurist kahe äärmuse vahele. Üht neist võiks nimetada elitistlikuks (kunstikeskseks) ja teist antropoloogiliseks. Kunstikeskses kultuurikäsituses samastatakse kultuur ilukirjanduse, kunstide ja filosoofiaga. Antropoloogilises kunstikäsituses peetakse seda kollektiivi eluviisiks ning selles kollektiivis valitsevate normide, väärtuste, uskumuste ja tegutsemismallide tervikuks. See jaotus annab üksnes üldise pildi kultuurimõiste erinevatest määratlustest, kuid illustreerib hästi olukorda, millesse sattusin üliõpilasena 1980. aastail. Niisiis ühel pool kõrgkultuurlik ilukirjandus koos uurimismeetoditega, mis lähtuvad tekstist; teisel pool aga inimkollektiivid oma väärtuste ja normidega ning nendega seonduvad regulatsioonidünaamikad, meetoditena nn välitöömeetodid.

1980. aastate lõpul kirjutasin filosoofiamagistri kraadi saamiseks töö Veijo Meri romaaniloomingust ja arendasin selle 90. aastate alguses litsentsiaaditööks. Kirjandusteadlase koolitus, mille olin saanud, põhines suuresti strukturalistlik-semiootilisel lähe-

nemisviisil. Püüdsin “kultuuristada” oma uurimusi kirjandus- sotsioloogilise lugemismalli abil. Uurisin Meri tekste soome ühiskonna ja kultuuri muutuste taustal. Mõlemas töös tekkis see probleem, et ma polnud uurinud soome ühiskonda ja kultuuri, vaid püüdsin oma skemaatilisi käsitusi konstrueerida Meri tekstide põhjal. Tulemused, milleni jõudsin, jäid justkui õhku rippuma. Kui mu püüded kaht eelkirjeldatud kultuurikäsitust ühendada ka päris ei ebaõnnestunud, siis jäid nad vähemasti poolikuks.

Praegusel hetkel kirjutan väitekirja teemal “Modernismi läbimurre sõjajärgses soome kirjandusinstituutsioonis”. Pealkiri on ses mõttes eksitav, et viitab tugevalt kõrgkultuurile. Ometi pole mitte see minu eesmärk, tegelikult uurin soome kirjandusinstituutsiooni ja üht selle (sõjajärgset keskset) paradigmat soome ühiskonna ja selle kultuurielu osana. Sellisel juhul aga tingivad juba uurimusökonomilised põhjused tekstikesksete tööviiside kõrvalejätmise. Ka traditsiooniliste kultuuriteaduste nagu folkloristika, etnoloogia ja kultuuri- antropoloogia meetodid pole minu töö seisukohalt relevant. See uurimus põhineb arhiivimaterjalidel ja on metodoloogialt seega lähedane ajalooteadustele ja ajaloolisele sotsioloogiale. Minu töö läheneb kultuuriuurimisele seetõttu, et ma kontekstualiseerin modernismi ühe soome kirjandussüsteemi valitseva suundumusena, millel on seoseid Soomes valitsenud väärtussüsteemidega.

Mis siis on kultuuriuurimine? Küsimusele võib läheneda kahest vaatenurgast s.t võib rääkida kahest erinevast kultuuriuurimisest. Vahetegemiseks olen sunnitud kasutama ingliskeelseid termineid, sest soome keeles — ja mulle tundub, et ka eesti keeles — pole termineid, millega seda eristust saaks näidata. Võime rääkida kultuuriuurimisest terminite *study of culture* või *cultural studies* abil.

Study of culture koosneb traditsioonilistest kultuuriteadustest, folkloristikast, etnoloogiast ja kultuuriantropoloogiast. Praeguses olukorras on need teadused “puhaste” kultuuriteadustena sattunud kriisi eelkõige oma mineviku tõttu. Neil on oma patukoorem, mis jätkuvalt avaldab mõju nende eneseteadvusele. Folkloristika ja etnoloogia on mitmel maal, sealhulgas Soomes, jõuliselt kaasa aidanud rahvuse kujundamisel, aga hilisemal etapil seondusid nad fanaatilise natsionalismiga. Rahvakultuuri käsitlevate teadustena on nad lisaks loonud nii oma sünniaegadel kui ka hiljem hegemoonse klassi käsitlust rahvast. Antropoloogia koormaks aga on olnud kontaktid

kolonialismiga. Oli ju antropoloogia algselt teadus, mis uuris võõraid kultuure ja tootis infot emamaadele valitsemiseks alluvate maade üle. Sama eetiline probleem on puudutanud ka nn linnaantropoloogiat, mille uurimisobjektiks on olnud oma kultuuri alakultuurid. Paljastades alakultuuride väärtus- ja normisüsteerne ning suhteid võimukultuuriga, on linnaantropoloogia teinud neist mõistetavad nähtused ja ühtlasi allutanud nad hegemoonsele kontrollile.

Tundub, et *cultural studies*'ina ei põhine kultuuriuurimine enam selgelt ühegi konkreetse teadusala teooria- ega praktika-traditsioonil. Pigem on see distsipliin (ingl. *discipline*) või uurimisorientatsioon, kus kohtuvad eri teaduslad oma metodoloogiatega. *Cultural studies*'t võib vaadelda väljana, kus teaduslad, kunstuurimus, antropoloogia, ajalooteadused, ühiskonnateadused jne peavad võitlust selle välja sisulise nimetamise pärast. Seda ei tule pidada purustavaks ja hävitavaks võitluseks, vaid viljakaks dialoogiks. Sellega on seotud kultuuriuurimise lootus ja tulevik. *Cultural studies* oma teatud radikaalsuse, enesekriitika ja eneseteadvusega ning teoreetilis-metodoloogilise avatusega kätkeb emantsipatoorset teabehuvi habermaslikus mõttes.

Minule, kes ma sain kultuuriuurija väljaõppe traditsioonilise kultuuriuurimise vaimus, oli see uus *cultural studies*-olukord alguses üsna segadusttekitav. Kirjandusuurijana pidasin kultuuriuurimisest lähtuvat kriitikat kõrgkunsti suhtes ebaõiglaseks. Antropoloogiat õppinuna olin siiski kogenud teatud süütunnet tolle mineviku pärast. Uues olukorras tõi kultuuriuurimus oma eneserefleksiooni ja mitmeteaduslikkusega tagasi usu nendesse võimalustesse, mis inimeadustes olid sattunud kriisi. Oma avatusega võimaldab see uurijate liikuvust nii objektide kui metodoloogia suhtes ja annab sellega võimaluse nähtuste mitmekülgselt vaatluseks. Tuleb vaid loota, et suundumus säilitab oma avatuse, ei tardu mingisse dogmaatilisse kujutelmale oma ülesandest, ei lämbu teaduslikku žargooni kätte ega sulgu mõne teadusala ülemvõimu alla. Minu enda jaoks on uut laadi kultuuriuurimus osutanud, et selline kunst nagu ilukirjandus võib olla sama hea uurimisobjekt kui seegi maailm, kust ma pärit olen. Selles tähenduses ei ole sõna "kultuur" kasutatud ega kasutata veel praegugi, aga sedagi võib nimetada kultuuriks.

Asjadel ja väärtustel lihtsalt on igas keskkonnas isesugused suhted ning kultuuriuurijana tunnengi huvi nende vastu.

KULTUURIUURIMINE ÜLDPILDI VISANDAJANA

Vesa Niinikangas

Püüan oma sõnavõtus lühidalt vastata Maarja Lõhmuse küsimustele kultuuriuurimise vajalikkusest, vaidlustest selle üle ja töö käigus tekkinud probleemide kohta. Kasutan oma ettekandes soome kultuuriuurijate Pirkkoliisa Ahpose, Pertti Alasuutari ja Katarina Eskola ning ameeriklase Lawrence Grossbergi mõtteid.

Kultuuriuurimist (ingl. *cultural studies*) võiks määratleda kui sõlmjaama, kus eri teadusaladest lähtunud uurijad üksteisega kohtuvad. See, mis neid ühendab, on pigem samalaadne probleemi-asetus kui teadusharu. Kultuuriuurijad on olnud eriti huvitatud tekstidest, märkidest ja märgisüsteemidest. Kultuuriuurimine üritab vaadeldavaid nähtusi mõisteliselt määratleda just avaral ühiskondlikul taustal.

Pirkkoliisa Ahpose jaoks on kultuuriuurimise lähtekohaks “mõte kultuurist inimese sümbolse tegevusena, mille kaudu elu saab tähendusliku sisu ja on selle sisu kandjate jaoks subjektiivne ning nauditav, niisiis väärtus omaette”. Mikko Lehtonen on öelnud, et tähenduste maailm huvitab teda just nimelt kui “inimeste maailm, vastuolude ja ohtude, kuid samas ka võimaluste maailm”.

Katarina Eskola järgi aitab kultuuriuurimine visandada üldpilti — see on niisiis nähtuste pidev kontekstualiseerimine. Kultuuriuurijat huvitab ka nn mikroajalugu — inimeste mälestused ja oma eluloo tõlgendused. Mälestustes ja elulugudes pööratakse tähelepanu näiteks jutustamislaadile, narratiivsusele — see on ühendavaks sillaks kultuuriuurimise ja kirjanduse, rahvaluule või antropoloogia uurimise vahel. Eskola ise on siin heaks näiteks: koos Satu Koskimiehega on ta kahes köites avaldanud oma noorpõlve päevikuid: *50-luvun tytöt ja 50-luvun teinit*.

Tänavu avaldas Katarina Eskola ka oma 1950. aastatel Helsingi tütarlaste gümnaasiumi emakeeletundides kirjutatud koolikirjandeid: *Puolipisteen haave. Katarina Haavion aineet jätkikirjoituksineen 1951–1960*. Raamatusse on ta lisanud "kirjandikirjutaja autobiograafia", milles ta kultuuriurija töömeetodeid kasutades asetab enda 1950. aastate kultuurilisse ja ühikondlikku olustikku. Ja ehkki mina ise kuulun kümmekond aastat nooremasse põlvkonda, tundsin ma enda ära ka Katarina tekstides.

Kultuuriuurimine on vaadelnud kultuuri inimeste argipäevas, kuid see ei ole kultuuri argistanud, ütleb Pirkkoliisa Ahponen. Kultuuriuurijad diskuteerivad pidevalt selle üle, millised peaksid olema nende töö sihid. Lawrence Grossberg, kes kulub Birminghami kultuuriuurijate koolkonna rajajate hulka, kasutas suvel Tampere peetud konverentsil "Crossroads in Cultural Studies" vana vasakpoolsete teesi parafraasi: "Kultuuriuurimise ülesandeks ei ole mitte ainult maailma tõlgendamine, vaid ka selle muutmine."

Rahvusvahelise kultuuriuurimise tähtsateks teemadeks on olnud ideoloogia, subjekt ja modernism/postmodernism, ja kultuuriuurijate toodetud teave on vähehaaval muutunud osaks üldisest kultuurikeskustelust. Ent keskustelus on kuulda olnud ka ebakõlalsid, nagu tõendab järgnev näide Soomest.

Tampere ülikooli sotsioloogiaprofessor Pertti Alasuutari avaldas juuni algul ajalehes *Helsingin Sanomat* pika artikli "Kunst on Soomes püha asi". See põhineb tema varakevaldel ilmunud raamatul *Toinen tasavalta. Suomi 1946–1994*. Alasuutari kirjutab: "Kuna riiklikku süsteemi on viimastel aastatel üldse tublisti lammutatud, on kõlanud kahtlusi ka kunsti ja kõrgkultuuri õigustatuse suhtes. Selle pühadus on vankuma löönud. Ent tervikuna on valgustuslikke aateid kandev kunstikäsitus ühikondlike segaduste mõllus üllatavalt hästi vastu pidanud."

Nädal hiljem vastas Alasuutarile kunstiinstitutsiooni esindaja, Soome näitustevahetuskuse juhataja kunstikriitik Markku Valkonen. Kirjutises "Teadus on Soomes püha asi" teatas ta, et ehkki Alasuutari uurimus on tema meelest täiesti tühine, võib see siiski ohustada kunsti ja kultuuri avalikku rahastamist Soomes. Vastuses Valkosele mainis Alasuutari, et ilmselt oleks ta Valkose meelest pidanud hoiduma eritlemast kunsti institutsioonina. Diskussioon jätkus veel paari sõnavõtuga mõlemalt poolelt. Mul ei ole teada,

kuivõrd laialdane publik seda väitlust jälgis — peale Alasuutari ja Valkose võttis sellest osa vaid kaks kirjutajat. Minu meelest olid asjad nõnda, et kunstiuurija ja kultuuripoliitiline tegelane Valkonen sai sihilikult valesti aru Alasuutari meetodist vaadelda kultuuri- ja kunstipoliitika ideoloogiaid laial ühiskondlikul taustal. Nad näisid kõnelevat teine teist keelt või siis kultuuriuurimislikult öeldes, nad vestlesid erinevates kõneruumides, eri diskursustes.

Kokkuvõttes võib öelda, et kultuuriuurimine on omalt poolt aidanud ilmsiks tuua maailma keerulisust ja paljutasandilisust. See on maailma konstrueerinud ja dekonstrueerinud, tekstualiseerinud ja kontekstualiseerinud, ja muu hulgas aidanud näiteks vähemustel ennast teadvustada ja oma häält kuuldavale tuua. Ja vahest on kultuuriuurimisel oma osa olnud ka perifeeriade ja keskuste vaheliste piiride hajutamises.

KULTUURIANALÜÜS JA KRIITILINE UURIMINE KUI MEETOD

Maarja Pärl Lõhmus

Kriitiline analüüsimeetod on eesti kultuuris ning mõtteloos ajalooliselt levinud. — Eesti kriitilise mõtteuurimise olulisust rõhutab näiteks Oskar Looritsa elukogemus: "Võim võimu vastu, organiseerimist organiseerimise vastu, olen jõudnud veendumusele, et pidanuksin võitlema ideedega ideede vastu. Ideede loov ja lõhkuv jõud on muutunud hoopis tugevamaks, kui nn teoinimesed oskasid kujutella. Ideede võitlus on paisunud, /.../ vapustab inimkonna vaimu ja hinge, elutunnet ja väärtusteadvust, eetikat ja maailma-vaadet" (Loorits 1951, 5).

Vaadelgem kriitilise paradigma küsimust ajakirjandusuurimise näitel.

Nõukogude ajakirjanduse (kriitiline) uurimine sisaldab teatud terviklikku tegevus- ja mõtteviisi rekonstrueerimist. Nõukogude ajakirjanduspraktika uurimine omas ajas oli tõepoolest keeruline, kuna kriitiline uurimissuund oli välistatud.

Ühiskonna- ja ajakirjandusuurimissuunana hakkas arenema sotsioloogia, ent peagi see keelustati (Tartu Riikliku Ülikooli sotsioloogialabor suleti 1975), materjalid salastati ametialaseks kasutamiseks, neid võisid kasutada üksnes usaldusväärsed inimesed, sotsioloogiline andmetöötlus koondati Eesti Raadio arvutuskeskusesse, mida spetsiaalselt valvati. Ajakirjanduse sisu uurimine jätkus Tartu Ülikooli ajakirjandusosakonnas, ent analüüsi kokkuvõtteid oli võimalik ajakirjanikele tagasisideks esitada vaid suuliselt. Põhilist informatsiooni ühiskonna kõigi sfääride kohta valdas julgeolekukomitee, kes kasutas aga seda ideoloogia suunamiseks, töötledes inimeste maailmapilti.

Ka ajakirjandusuurimise paradigma pidi lähtuma kehtestatud üldisest "teaduslikust" ajaloo- ning ühiskonnakäsitusest. See määras nõukogude ajakirjanduses nii teoreetilised suunad kui ka tegeliku sisu. Nii olid nõukogude ajakirjanduse praktika, -teadus ja -teooria liitunud üldiseks nõukoguliku maailmapildi kujundamise vahendiks. Ametlik "vaba" teaduslik mõtlemine täitis suletud ühiskonnas veel üht ülesannet. See pidi tagama kehtestatud ideoloogiliste malltekstide säilimise, kordamise ja näilise uuenemisprotsessi. Otsustusi "õige-väär" ei tulnud teha mitte teadusuurimuste ega kogemuste põhjal. Aluseks olid needsamad üldised ideoloogilised malltekstid ning üldine kogemus lähtuvalt valmistekstidest. Suletud ühiskonna ametlikus (humanitaar)teaduses, ka ajakirjanduse uurimises, on ideoloogia ning sellest lähtuvad hinnangud enamasti olulisemad kui tõde.

Ühiskonnas kasutati silmatorkavalt palju kogu maailma seletavaid, nn suuri narratiive ning üldisi kategooriaid, mille raamidesse mahutati üksikute erandnäidetena ka kriitilised ning kehtivale ideoloogiale vastukäivad nähtused.

Ideoloogiline manipuleerimine rajanes suure osa tavamõistete teisitikasutusel ja uuestinimetamisel. Nii oli loodud terve nõukogude mõistesüsteem ja sõnavara, mis põhines suurelt jaolt märkidele uue sisu andmisel, tähenduse nihestamisel nende tavalisusest ning kindlate tõlgendusskeemide kasutamisel.

Propagandateooria koosnes hulgast meetodilistest juhenditest, kuidas inimeste teadvusega manipuleerida. Siia kuuluvad mitmesugused sõnalise ja tegevusliku mõjutamise võtted: emotsionaalsus, psühholoogia arvestamine, teksti tendentsliku esituse võtted, poleemikaõpetus ründamiseks, probleemide (näiline) lahendamine — vastamine vestluse käigus ilma tegeliku vastamiseta jms (Vooglaid 1987).

Kriitiliste teooriate eesmärk on püüda avada vaadeldava nähtuse olemust uuesti selle alg tähendusest lähtudes (Derrida 1972/1995). Kriitiline analüüs eeldab probleemi aluse ning asetuse määratlemist igas analüüsis eraldi (van Dijk 1986).

Siirdudes valitsevast paradigmast kriitilisse paradigmasse, tuleb uurimisel muuta analüüsitava praktika käsitlusviisi. "Arusaam, et sisu võib muust eristada ning uurida kehtivates raamides, tuleks asendada käsitlusega, millele on tunnuslik ainese kultuurilise ehk

semiootilise või diskursiivse olemuse laiem mõistmine ning oskus suhestada tähenduste-väljal uuesti uuritava ainese tõlgendused ja seosed komponentide vahel" (Hall 1992, 203).

Ajakirjanduse uurimise kriitiline suund kui omaette uurimisparadigma sai alguse kontentanalüüsi meetodi rakendamisest ajakirjanduse sisu uurimisel (Gerbner 1964). Massikommunikatsiooni kui avalikkuse sfääri võimaluste üle alustasid laia teaduslikku ja rahvusvahelist diskussiooni nn Frankfurti koolkonna uurijad (Adorno, Horkheimer, Marcuse, Habermas), ajakirjanduse sotsiaalkultuuriline teooria hakkas jõudsalt arenema 1970. aastatel Williamsi ja Halli mõtetest. Uute kriitiliste suundade paradigmas on tänapäeval võimalik uurida mitmeid mõeldavaid ajakirjanduse ja sellega piirnevaid probleemnähtusi: analüüsida nähtuste struktuure kultuurisemiootiliselt (Lotman, Eco), uurida keelt ja diskursust (Foucault, van Dijk), dekonstrueerida teksti ja kultuuri (Barthes, Derrida), psühhoanalüüsi abil vaadelda inimese olemuse põhialust — uurida müüti-metafoori-mõtlemist (Lacan, Kristeva), vaadelda meedia uuesti-asetumisi ühiskonnas filosoofiliselt (Bourdieu, Lyotard).

Kriitilised paradigmad kasutavad töövahendina teistest teooriatest pärinevaid meetodeid (dialektilisuse ja võõrandumise marksismist, uestikäsitlemist-'rethinking'* uusmarksismist, diskursuseanalüüsi kirjandusteadusest, olemise-tegemise-näimise probleemid filosoofiast jne), sünteesides uusi interdistsiplinaarseid kriitilisi uurimismeetodeid.*

Märgatavalt laieneb tendents analüüsivat nähtust vaadelda mitme erineva kriitilise uurimise meetodiga, et saada mitmekülgsemat pilti (näiteks Pietilä, Hellman, Paldán 1983; Dijk 1986). Samal ajal on olemas teinegi tendents — kriitilise analüüsi eri meetodite lähenemine (soomlastel näiteks Tammi, Pietilä, Ridell).

Klassikalised kriitilised teooriad arvustavad veel tänapäevalgi massimeediat kui juhtpositsioonil oleva, "valitseva klassi" tööriista, mille abil püütakse ühiskonnale kui tervikule peale suruda oma definitsioone ja tõlgendusi olukordadest ning väärtustest (McQuail 1992). Ühiskonnas väljenduvad need rollide, positsioonide vahelise võitlusena (Thompson 1990, 88; Haug 1983, 15).

Kriitilistes teooriates pole ideoloogia mõistevaldkond tähelepanuta.¹

Moodsate kriitiliste teooriate abil võib näiteks ajakirjanduses analüüsida teatud tasandite probleeme: kehtestatud ideoloogia peegeldamist ajakirjanduses, kultuuri-ajakirjanduse-ideoloogia omavahelisi seoseid, ajakirjandusväljaannete sisu, ajakirjandusväljaannete kasutamist võimu poolt jm, tuues esile valitseva paradigma nõrkusi jm (Hall 1992; Gerbner 1969; Pietilä, Hellman, Paldán 1983).

Kas saab kriitiliseks uurimuseks nimetada orgaaniliselt süsteemi kuuluvat, olemasolevat, seega eeldatud kriitikat? Tänapäeva ühiskonnas on ühiskonnakriitika eri vormid ühiskonna toimimise oluliseks teguriks. "Kuigi vastav keskustelu ja poleemika on olulised, ei arva siiski, et valitsevat teoreetilist ideoloogiat toetavaid suhteid võiks ümber kujundada üksmeelt taotlevate uurijate kokkulepete abil" (Hall 1992, 203). Samas ei vii muutusteni ka poliitikale omased lahendused: kui erinevad paradigmad ühiskonnas kordamööda vahelduksid või "kui neid vahetataks roteerumispõhimõttel samal viisil, nagu see toimub parteidega kapitalistlikus demokraatias".

Kriitilise paradigma võib liigitada lähtuvalt uurimismeetodist ja eesmärgist *kultuuriuurimuseks* ja *sotsioloogiliseks uurimuseks*.

¹ Ideoloogiat võib defineerida kui mõtlemise raamistikku ja üldstruktuuri, millest lähtuvalt vaadeldakse maailma (Hall 1992, 268–269). Ideoloogiat võidakse mõista ka kui ühiskonna tsementi, ühiskonda koos hoidvate vaimsete ideede kogumit (Thompson 1990, 3; Haug 1983, 14).

Tänapäeva ideoloogiaid vaadeldakse diskursiivsete süsteemidena, mis on tunginud keelde, kasutades selle olemuslikku mitmetähenduslikkust oma maailmapildist lähtuvalt. Ideoloogiad ei koosne eraldatud või erilistest terminitest, vaid küsimus on süsteemis, selles, kuidas keele algsad paiknevad keelises tervikus. Ideoloogial on oma keelekasutuse loogika (Hall 1990, 269).

«Ideoloogiline seisukoht» kätkeb tänapäeval endas implitsiitselt ka selle mõiste kriitika, kuna kogu ideoloogia-kontseptsioon kannab endaga negatsiooni, kriitilist mõtet, ideoloogia mõiste üheaegselt rünnakutega mõiste poolt väljendatava ala vastu on ise mõistena pidevalt kriitika objektiks (Thompson 1990, 5).

Kultuuriuurimus on konstateeriv, ta vaatleb ühiskonda antuna ega käsitle selle muutumist. Uurimismeetodiks on kirjeldused, võrdlused, ajaloo ülevaated jm. Sotsioloogilise uurimise filosoofia lähtub eeldusest, et ühiskondlikud suhted ning seega ka ühiskond ise muutuvad ajas. Sotsiaalse uurimuse meetod on kriitiline. Käimas on mitu erinevat kriitilist paradigmat kasutavate teadlaste omavahelist diskussiooni paradigma enese ning selle meetodite üle (vt Hall 1992, 72; Pietilä, Sondermann 1987, 24; 1994, 30–32, 35). Probleemi lähtekohaks on filosoofiline küsimus kultuuri olemusest: kas kultuur on üksnes dialektiliselt muutuva sotsiaalse korra pealisehitus või olemuslik, totaalsem ja vanem kui muutuv sotsiaalne elukorraldussüsteem. Kultuuriuurimise olemusprobleemiks peetakse kultuuri ja ideoloogia, kahe teineteise vastas seisva nähtuse tegelikku kohta.

Hall (1980, 59) on viidanud kultuuriuurimise kahele paradigmale, millest esimene — evolutsiooniline ehk absoluutne kultuurikäsitus — nimetab kultuuriks tsivilisatsiooni kõrgemaid saavutusi ("the best that has been thought and said") ning teine — relativistlik kultuurikäsitus — vaatleb kultuuri sotsiaalsete tavade ja eluviiside summana.

Kultuuriuurimuse oluline osa on ühiskonnas käibivate väärtuste ning nende muutumise uurimine. Kultuuri määravad käibivate tähenduste ning väärtuste kaudu määratletud oma olemasolu tingimused ja neile reageerimise viis (Hall 1992, 72).

Nii kultuuriuurimises kui kriitilise sotsiaalse uurimise meetodi teoreetilises arendamises võib näha püüdu eri lähenemisviise sünteesida, et teatud struktuurilises või hierarhilises süsteemis oleks võimalik käsitleda mõlemaid ühtsena (Bourdieu 1991; Thompson 1990).

Kriitika mõistest totalitaarses süsteemis

Kuigi enamik kriitilisi suundi tegeleb *tegeliku* kehtiva korralduse, ideoloogia esiletoomisega, on nõukogude süsteem siingi ühisesse kogemusse andnud huvitavat lisa. Sõna "ideoloogia" oli kehtestatud ideoloogilises süsteemis täiesti soositud ning väärtusena esitatud

mõiste, mis riiklikus praktikas avalikult, *tegelikult* tähendas varjamatut tendentslikkust, manipuleerimist tõega ning inimeste teadvuse töötlemist riiklikult ettenähtud suunas (McNair 1991, 49).

“Kriitiline” oli mõistena nõukogude ideoloogias kasutusel, tähistades nõukoguliku ideoloogia õigsust muude mõtteviiside suhtes, võitu nende üle. Kriitika oli uute ideede üks väheseid võimalikke esitamisi viise nõukogude ideoloogias. See tähendas mingi nõukogude ideoloogiale võõra nähtuse tutvustamist, s.o selle kui “vaenuliku” hinnangulist, hävitavat mahategemist, nähtuse olemust tegelikult avamata, seda moonutades või varjates. Nii seostus kriitika eelkõige kõigi kaasaegsete filosoofiliste suundade ning ühiskonnakäsitlemistega, mis nõukogude ideoloogiast erinesid. Kriitika mõiste sisu oli ideoloogiliselt ette antud.

Eelkirjeldatud kogemus on selgituseks nõukogude-järgsele olukorrale, kus praegu on kriitiline suund ühiskonnas ning mõtlemises väga tähtis.

Kogemus kriitika all ja kriitiline kogemus

Kriitiline analüüs vaatleb praktikat kui humanistliku paradigma elementi, millel on kaks külge: kogemuslikkuse väärtustamine ja inimeste tegevuse loova ja ajaloolise olemuse väärtustamine.

Neist esimese lähtekohaks on kogemuse vaatlemine millegi absooluutsena, subjektiivlisena; kogemus avaldub eri tavade, praktikate suhestumisel, lõikumisel, mille läbi nad vastastikku üksteist mõjutavad. Selle vaatekoha järgi on kogemus totaalne ja üldiselt antud. Selles printsiibis sisaldub võimalus rääkida kogemusest *a priori* (näiteks ideoloogias — tekstis väljendatud kogemust moonutati, selleks et vastuvõtja saaks tekstist teistsuguse kogemuse).

Teise aspekti aluseks on kogemuse käsitlemine inimese läbielatud empiirilise tundena, tähenduste ja seoste loomise protsessina konkreetsete ja abstraktsete nähtuste vahel. Tegemist on teadmisega *a posteriori*. Selle kogemuse olemus on dünaamiline, elu jooksul kogunev, muutuv ja ühtlasi ununev. Kogemus hõlmab tajumist, mälu, mõtlemist ja keelt (O’Sullivan, Hartley, Saunders, Fiske 1983, 38–39).

Kogemus on kriitilise analüüsi olulisim meetod (Spradley 1972). Kogemus võib ühendada mõtlemise ja analüüsi teel mitmesuguseid objekte, olenemata vaadeldavate objektide mõõtmetest ajas, ruumis, inimtunnetuses (Fukuyama 1992).

Kriitiline analüüs väärtustab ka empiirilist ainet, probleeme võib tekitada vähene distantseeritus ning liigne sõltuvus materjalist — selles sisalduvad ideed võivad mõjutada käsitlust ning kanduda üle analüüsi seisukohtadeks (Hall 1992, 75 ja 210).

Kriitiline probleem: avatud—suletud

Ühiskondi võib vastavalt nende sisemise vabaduse astmele vaadelda rohkem või vähem avatud või suletud süsteemidena, lähtudes nii ideedest ühiskonna kohta kui tegelike ühiskondade omadustest. Avatud ühiskond tagab indiviidile avatuse ka vaimses sfääris.

Avatuse—suletuse mõiste tuli kultuuri- ja tekstiuurimises ühiskonnateadusest (Popper 1945/1971 II). Süsteemselt on tekstikultuuri uurimist selle abil rakendanud semiootikud ja strukturalistid (näiteks Lévi-Strauss 1962/1966; Eco 1979; Lotman 1984).

Avatuse ja suletuse mõistete abil on võimalik iseloomustada nii uuritava nähtuse taustsüsteemi (näiteks ühiskonda), nähtust ennast (näiteks ajakirjandustoimetamist) kui ka nähtuse produktsiooni, väljundit, tulemust (näiteks teksti).

Avatuse—suletud küsimus teaduses, mis tõusis päevakorda seoses "teadmiste kasvu" küsimusega, leidis teatud "korrastatuse" paradigmamõiste abil (Kuhn 1970). Mõtlemises on avaldunud probleem algselt nii konkreetse—abstraktse dilemmana kui ka kvantiteetide klassifitseerimise ja kodeerimisena (näiteks Lévi-Strauss 1962/1966; Merrell 1992, 20; ka Vögtski 1934/1979).

Keskne probleem avatuse—suletuse teljel on ilmselt mõtlemise ja selle keelilise väljendamise vabaduse või avatuse olemasolu.

Praegusel ajal, mil probleemiks on mõtteviis ning avatud süsteemide tootmine, tähendab kindlalt determineeritud mõtlemine suletud süsteemi kirjeldamist või hetke fikseerimist dünaamilises protsessis (Lyotard 1979/1985).

Kultuur ning ideoloogia on lakanud olemast kindlate esemete, toodete ja märkide kindel maailm, see on asendumas postmodernse käsitlesega kultuurist. Olulised on siin dekonstruktsioon ja uuesti-esitamise dünaamilisus (Derrida 1972/1995; Barthes 1984). Siin moodustavad olulise osa stiili, vormi ning tehnoloogia kaudu toimuvad esteetilised muutused, mis ilmnevad turundust esindavas reklaaminduses, modelleerimises ning disainis kujutlustena, mis esindavad ja kehastavad uue kultuuri suundumusi (Hall 1992, 55). See loov faas on saamas kultuuri olemuseks. Olemuseks ja seisundiks on kujunemas pidev kujunemas-olek ise, selle tunnustamine. Probleemiks on hetke tajumine ja kirjeldamine ter-vikuna. Osalejale on keeruline nõue suuta nii protsessi kui hetke protsessis vaadelda kui (püsivat) seisundit, võttes selle omakorda aluseks (eelneva ja tuleva) protsessi määratlemisel. Seega — on teostumas kultuurimudel, mida on nimetatud olemuselt dünaamiliseks (Lotman 1973), avatuks (Eco 1979, 8).

Avatud—suletud probleem on keskne ka konkreetsete tekstide puhul, mis ühiskonnas (ja ajakirjanduses) toodetakse-luuakse ja ringlevad. Suletuse—avatuse tasandeid võib uurida näiteks diskur-suseanalüüsi meetodiga.

Maaailmapilt ja selle eksegees

Mõistetel “maailmapilt” ja “ideoloogia” on teatud kokkupuute-punktid: maailmapilti võib mõista individuaalsena või paljudele indiviididele ühisena.

Ideoloogia aga on ühine vorm paljude indiviidide maailma-tunnetusele, olgugi et see avaldub üksikisikute kaudu.

Võib esineda valdkondi, milles ürgne kollektiivne maailmapilt ning ideoloogia erinevad. Sel juhul toetub maailmapilt inimese sügavamaid teadvusekihte avavale sisemisele olemusele. Ideoloogia aga piirab ürgse kollektiivse maailmapildiga võrreldes nõue tingimatust tähendustamisest.

Kui vaadelda kriitiliselt nõukogude ajakirjanduspraktikat, on pidevalt aktuaalne küsimus: kui nähtust või probleemi esitatakse teatud viisil, siis mida tähendab see tegelikult?

Nõukogude ajakirjanduse praktika uurimisel on antud—tegeliku eristamine oluline analüüsi igal tasandil. Seejuures on seda opositsiooni oluline kasutada nii üldise kontseptsiooni tasandil (ideeprintsiihid—tegelikud printsiihid); nähtuste ja tekstide üldistamise tasandil (mis tuleneb millest — antud põhjuse-tagajärje seosed—tegelikud seosed, antud mõjukontekst—tegelik kontekst), kui avaldatavate tekstide puhul (miks? — antud—tegelikult); tekstide mõju ja retseptsiooni uurides (antud/kujutletud mõju—tegelik mõju/tähendus/tagajärg), samuti on see probleemne sõna tasandil, kuna sõnu ja ka termineid kasutati tähenduses, mis oli algsest nihestatud.

Sama antud—tegelik vastuolu kehtis ka sõnade tasandil, kuna sõnu ja ka termineid kasutati tähenduses, mis oli algsest nihestatud. Nähtus või protsess nimetati sageli selle tähenduselt vastandsõnaga (nt majanduslik areng — majanduslik allakäik, rahvuskultuuri õitseng — rahvuskultuuri hävitamine). Vastuolu ideoloogiliselt antu ja tegeliku praktika vahel oli nõukogude ajakirjanduspraktikas üks iseloomulikumaid jooni. Vastuolu antud—tegelik saab uurida kui süsteemi, kus sõnalise ja käitumusliku väljenduse nihestatust võib vaadelda kui koodi, millel on oma tähendus ja kontekst.

Kokkuvõtteks. Olulisim, mida kriitiline teooria võiks korda saata, on nähtuste vabastamine sõnade võimust, millega valitsevaid suhteid alal hoitakse. Jäab loota, et kriitilised paradigmad kehtestatud tähendussüsteemidest ja sõnade võimust vabastajatena võimaldavad jõuda uuritavate nähtuste algseoste juurde ning neid ka vastavalt keeleliselt uuesti tõlgendada ja uutes seostes näha.

Allikad

- Barthes, R. 1984: *Image. Music. Text*. London.
 Bourdieu, P. 1991: *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
 Derrida, J. 1972/1995: *Positsioonid*. Tallinn: Vagabund.
 Dijk, T. A. van 1986: *News as Discourse*. NY: Longman.
 Eco, U. 1977: *A Theory of Semiotics*. Thetford. Norfolk: Love & Brydone Printers Ltd.

- Eco, U. 1979: *The Role of Reader. Exploration in the Semiotics of Texts*. Bloomington. London: Indiana University Press.
- Fukuyama, F. 1992: *The End of History and the Last Man*. London: Hamish Hamilton. New York: The Free Press.
- Gerbner, G. 1964: On content analysis and critical research in mass communication. In: Dexter, L. A., White, D. M. (eds) *People, Society and Mass Communications*. NY: Free Press of Glencoe.
- Gerbner, G. 1969: Towards 'Cultural Indicators': The Analysis of Mass Mediated Public Message Systems. In: *The Analysis of Communication Content*. NY: Wiley.
- Habermas, J. 1981: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hall, S. 1980: *Encoding/decoding*. In: Hall, Hobson, Lowes, Willis (eds) *Culture. Media. Language*. London: Hutchinson.
- Hall, S. 1992: *Kulttuurin ja poliitikan murroksia*. Tampere: Vastapaino.
- Haug, W. F. 1983: Ideological Powers and the Antagonistic Reclamation of Community. Towards a Better Understanding of 'Ideological class struggle'. Teoses Hänninen, S., Paldán, L. (eds) *Rethinking Ideology. A Marxist Debate*. New York: International General. 9–19.
- Kuhn, T. S. 1970: *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lévi-Strauss, C. 1962/1966: *The Savage Mind/La Pensée sauvage*. Chicago: University of Chicago Press.
- Loorits, O. 1951: *Eestluse elujõud*. Rootsi. Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Lotman, J. 1973: O dvuh modeljah kommunikatsii v sisteme kulturõ. TZS. Tartu: TGU. 227–243.
- Lotman, J. 1984: Tekst v tekste. TZS 18. Tartu: TGU. 3–18.
- Lyotard, J. F. 1979/1985: *Tiedo postmodernissa yhteiskunnassa*. Tampere: Vastapaino.
- McNair, B. 1991: *Glasnost, Perestroika and the Soviet Media*. London and New York: Routledge.
- McQuail, D. 1992: *Media Performance*. London: Sage.
- Merrell, F. 1992: *Sign, Textuality, World*. Bloomington: Indiana University Press.
- O'Sullivan, T., Hartley, J., Saunders, D., Fiske, J. 1983: *Key Concepts in Communication*. London.
- Pietilä, K., Hellman, H., Paldán, L. 1983: Aseidenriisunta, ideologian striptease. *Tiedotustutkimus* 2. 21–45.
- Pietilä, K., Sondermann, K. 1987: *Luonnoksia joukkoviestinnän sosiologisen tutkimuksen metodeiksi*. Tampereen yliopisto. Yhteiskuntatieteiden tutkimuslaitos. Sarja B, 50.

- Pietilä, K., Sondermann, K. 1994: *Sanomalehden yhteiskunta*. Tampere. Vastopaino.
- Popper, K. R. 1945/1971: *The Open Society and its Enemies*. Princeton University Press.
- Spradley, J. P. (ed) 1972: *Culture and Cognition. Rules, Maps and Plans*. Waveland Press.
- Thompson, J. B. 1990: *Ideology and Modern Culture*. California: Stanford University Press.
- Vooglaid, Ü. 1987: Juhtimise ja valitsemise eetika. *Vikerkaar* 6.
- Võgotski 1934/1979 = Vygotsky, L. S.: *Thought and Language*. Cambridge, Mass: MIT Press.

KRIITILINE DISKURSIANALÜÜS. KASUTAMISVÕIMALUS TEKSTI JA KULTUURI UURIMISEL

Mihkel Volt

Minu eesmärgiks on anda lühiülevaade kriitilise diskursianalüüsi peamistest suundadest/koolkondadest, nende teoreetilistest lähtepunktidest, rakendusvõimalustest ja objektidest kultuuri uurimisel.

Diskursi mõistest

Ladinakeelne nimisõna *discursus* (verbist *discurrere* 'siia-sinna jooksmas või sõitmas', hilislad. 'arutlema') on romaani ja germaani keeltesse ülevõetult käibinud erisuguste tähenduspiiridega kasutatavadena. Tänapäeva eesti keeles on käibel sellest ladina substantiivist lähtuvad sünonüümsed sõnakujud "diskurss" ja "diskursus". Viimase sõnakuju tarvituselevõtt Eestis üllitatud humanitaar- ja sotsiaaluurimuslikes tekstides, milles on kasutatud või refereeritud Lääne-Euroopa autorite ideid, peegeldab semantilist nihet (terminoloogilist transformatsiooni), mis toimus 1950. ja 1960. aastatel romaani ning germaani keeltes 'diskursi' vastetega (nt pr *discours*, ingl. *discourse*, sks *Diskurs*). Neid vasteid oli selle ajani tarvitatud nimetatud keelis tähistamaks 'arutlust', 'loogilist mõttekäiku', 'traktaati', 'ettekannet', 'kõnet', 'kõneannet', 'jutlust', 'jutustamist', 'improvisatsiooni', 'kõnelust', 'väitlemist', 'vaba vestlust', 'läbi-rääkimist', 'hoogsat kõnet', 'kokkuvõtet', 'ajavahemikku', 'lauset'.

1950.–1960. aastail toimus prantsuse filosoofilise mõtte kulgemises ning sedakaudu ka teistes Lääne-Euroopa kultuurides oluline suunamuutus — nihe ajaloo subjekti probleemilt struktuuri ja

keele analüüsimisele. Ümberorienteerumist struktuuri ja keele analüüsimisele on vaadeldud reageeringuna G. W. F. Hegeli õpetusest lähtunud Alexandre Kojève'i marksistlikele ja eksistentsialistlikele suundumustele, mis olid Prantsusmaal humanitaar- ja sotsiaalteaduste metodoloogias valitsevad Teisele maailmasõjale eelnenud ning järgnenud aastail. Paradigmavahetuse ettevalmistamisel olid 1950. aastate prantsuse filosoofias olulised Martin Heideggeri tööde uuestilugemine, eksistentsialistliku tõlgendusviisi ületamine ja sellega paralleelselt strukturalismina tuntud voolu teke ning levimine humanitaar- ja sotsiaalteaduste metodoloogias. M. Heidegger distantseeris end juba 1947. aastal ilmunud "Kirjaga humanismile" Jean-Paul Sartre'i eksistentsiaalsest humanismist keele kui "Olemise hoone" uurimisele asumisega. 1953. aastal väitis Maurice Merleau-Ponty oma avaloengul *Collège de France*'is, et Ferdinand de Saussure'i märgiteooria pakub filosoofiale võimalust ületada subjekti—objekti dihhotoomiat; Claude Lévi-Strauss soovitas lingvistilist mudelit rakendada müüdi ja hõimustruktuuri analüüsimisel; Jacques Lacan liitis Saussure'i vaated Sigmund Freudi uuestilugemisega. 1960. aastate alguse prantsuse humanitaar- ja sotsiaalteadustes oli ajaloo subjekti paradigma juba asendatud lingvistilise paradigmadega. Sõna "keel" (*langage*) rakendati peale verbaalse kommunikatsioonil ka mitteverbaalsetele süsteemidele. See tähendab mittelingvistilise nähtuse käsitlemist keelena struktureeritult. *Discours*'i aktualiseerimise, uute üldtunnustatud tähenduste saamise algus 1950.–1960. aastail on sellistes prantsuse autorite töödes nagu C. Lévi-Straussi *Anthropologie structurale* (I osa, Paris 1958), Émile Benveniste'i *Problèmes de linguistique générale* (Paris 1966), Roland Barthes'i artikkel "Introduction à l'analyse structurale des récits" (*Communications*, nr 8 1966), ja Michel Foucault' *Les Mots et les Choses: Une archéologie des sciences humaines* (Paris 1966). Võib üldistavalt öelda, et nime- tatud autorite töödes ja paljuski tänu nendele autoritele 1960. aastail vahetunud teadusparadigmas tähistati "diskursiga" (1) teksti ja/või (2) tekstikorda. Seda mõistet on kasutatud tähistamiseks (a) kontekstispetsiifilisi keelelisi reegleid ja/või (b) teksti tootmise tingimusi. Sõnakuju "diskursus" kasutuselevõtt Eestis on seotud nende autorite algatusel kehtestatud paradigmasse kuuluvate ideede vahendamise-jõudmisega eesti kultuuriruumi. Alates 1980. aas-

taist esineb *discours-discourse-Diskurs* eesti keeles paralleelvormidena “diskursus” ning “diskurss”.

Diskursianalüüsid võimaldavad selliste reaalsete ja laiendatud sotsiaalse interaktsiooni juhtude eritlemist, millel on keeleline vorm või osaliselt keeleline vorm. Kriitiline diskursianalüüs on selline moodus diskursi eritlemiseks, millega on võimalik käsitleda diskurssi — keelekasutust kõnes ja kirjas — kui “sotsiaalse praktika” vormi. Kriitiline diskursianalüüsiga vaadeldakse diskurssi nii sotsiaalselt kujundavana kui ka sotsiaalselt kujundatuna (Fairclough, N. [1995] *Critical Discourse Analysis*. London: Longman). Kriitilisel diskursianalüüsil on kaheksa enam tunnustatud suunda:

1. Prantsuse diskursianalüüs

Michel Pecheux' koolkond lähtub Louis Althusseri ideoloogia-teooriast ja Michel Foucault' diskursiteooriast. M. Pecheux' ja ta kolleegide käsitluse järgi kohtuvad diskursis keel ja ideoloogia. Nende diskursianalüüs on keelekasutuse ideoloogiliste dimensioonide analüüs, keeles materialiseerunud ideoloogia analüüs. Sõnad ja sõnade tähenduste varieerumine on vastavuses klassipositsiooniga, s.t sõnade tähendused muutuvad vastavalt diskursiivsele formatsioonile, milles nad asuvad. Näiteks sõna “klassivõitlus” on seostatav elukõige töölisklassi poliitilise häälega. Sõna “klassivõitlus” tähendus on selles diskursiivses formatsioonis tähenduselt erinev sama sõna kasutamisest teistes positsioonides. Pecheux rõhutab diskursiivse formatsiooni ideoloogilist toimet indiviidide liigitamisel sotsiaalseteks subjektideks. L. Althusserist lähtudes väidab ta, et indiviidid on asetatud nende diskursi allikate poolt imaginaarsesse (illusoorssesse) positsiooni, kusjuures nende indiviidide diskurss ja need indiviidid ise on ideoloogilise liigitamise tagajärjeks. Liigitamisprotsess ja -allikad on liigitatavate indiviidide eest varjatud. Nad ei ole (tavaliselt) teadlikud oma diskursiivse formatsiooni positsioonilt rääkimises/kirjutamises. Diskursiivsed formatsioonid, millega indiviidid on seotud, on kujundatud diskursiivsete formatsioonide kompleksi valitseva seisundi poolt,

mida Pecheux nimetab interdiskursiks. Radikaalne indiviidide lahtisidumine diskurssidest ja ümberliigitamine diskurssidesse on M. Pecheux' arvates võimalik vaid poliitilise revolutsiooni teel. M. Pecheux ja ta kolleegid muutsid oma vaateid 1970.–1980. aastate vahetusel: M. Foucault' ning M. Bahtini mõju suurenes. Nad hakkasid oma uuringutes rõhutama diskursiivsete formatsioonide segunemist/segamist tekstides, tekstide heterogeensust ning ambivalentsust. Poliitilise diskursi uurimisega paralleelselt huvituti ka sellistest kirjalikest diskurssidest nagu kooliõpikud ja kiriklik diskurss. Praegu on M. Pecheux' ja ta kolleegide fookuses töökohatade-ametiasutuste suuline ja kirjalik diskurss.

2. Kriitiline lingvistika

Suund, mis kujunes 1970. aastatel Suurbritannias (Fowler *et al.* 1979, Kress & Hodge 1979), on suuresti seotud Michael A. K. Halliday süsteemse keeleteooriaga. Kriitiline lingvistika vastandus tekstide praktilise analüüsimisega M. Pecheux' abstraktsemale diskursiivsete formatsioonide uurimisele. Kriitiline lingvistika käsitas teksti grammatilisi omadusi tähenduslike valikutena keele grammatilise süsteemi poolt võimaldatavast. Näiteks arengumaid käsitlevates Briti meediatekstides on arengumaade vaesed sihiliste verbide objektiks, mitte kunagi aga sihiliste verbide subjektiks. See grammatiline valik meediatekstis tegi arengumaade vaestest passiivsed ohvrid, s.o minimeeris võimalused esitada neid aktiivsete võitlejatena. Sellised grammatilised valikud meediatekstis panustasid valitsevate suhete taastootmist, s.t grammatika töötas ideoloogiliselt. Kriitiline lingvistika keskendus ka leksiikkaalse valiku ideoloogilise toime uurimisele. Uuriti peamiselt meediadiskurssi, aga ka haridusdiskurssi, tähelepanu pöörati suulisele dialoogile, intervjuudele.

3. Sotsiaalsemiootika

1980. aastatel pöördus osa kriitilise lingvistika esindajatest sotsiaalsemiootikaks nimetatavasse suunda (Hodge & Kress 1988). See lähenemine on keskendunud tekstide multisemiootilisele iseloomule, uurib visuaalse imidži analüüsimise võimalusi (renessansiaegsest kunstist pressifotode ja televisiooni imidžini) ning keele ja visuaalse imidži suhtestikku (Kress & van Leeuwen 1990). Kress ja van Leeuwen proovivad süsteemse lingvistika kategooriaid rakendada visuaalse imidži analüüsimisel; uurivad seda, kuidas need kategooriad on piltides materiaalselt realiseeritud. Nt süsteemsed tekstuaalsed kategooriad "antud" (*given*) — "uus" (*new*) realiseeritakse pildi kompositsioonilises struktuuris järgmiselt: "antud" asetseb vasakul ja "uus" paremal. Sotsiaalsemiootika pöörab kriitilisest lingvistikast enam tähelepanu tekstitüüpide (žanrite) taastootmis- ja tõlgendamispraktikale ning tekstidele, orienteerutakse ka diskursis toimuva võitluse ja ajalooliste muutuste uurimisele. Žanri mõiste, nähtud Mihhail Bahtini järgi dünaamilisena, ja tekstide intertekstuaalne analüüs on siin kesksel kohal kui konventsionaalses keeleanalüüsis (Kress & Threadgold 1988; Lemke 1995; Thibault 1991). Tegeldakse ka meediadiskursi analüüsiga, milles on ühendatud lingvistika ja kultuuriuurimus (Montgomery ja Tolson: rmt-s Scannell (toim.) 1992).

4. Sotsiokultuuriliste muutuste ja diskursiivsete muutuste suhte analüüs

Suuna peaesindaja Norman Fairclough on kasutanud oma töödes M. Bahtini, G. Kressi ja T. Threadgoldi (Kress & Threadgold 1988) poolt sõnastatud mõisteid: 1) žanr (*genre*) — mingile sotsiaalsele praktikale vastav keelekasutusviis, 2) diskurs (*discourse*) — keelekasutusviis konstrueerimaks seonduvat eluvaldkonda mingis perspektiivis, 3) hääl (*voice*) — mingile sotsiaalsele identiteedile vastav keelekasutusviis, 4) diskursikord (*order of discourse*) — mingi sotsiaalse valdkonnaga seotud diskursiivsete

praktikate kompleks ehk mingi sotsiaalse valdkonnaga seotud žanrite, diskursside ja häälte liigendatud konfiguratsioon. N. Fairclough (1989, 1992) on uurinud sotsiokultuurilise muutuse ja diskursiivse muutuse suhet, nt kommunaalteenuste tarbekaubatustumist Suurbritannias. See on protsess, milles kommunaalteenuseid koheldakse nii, nagu oleks need tarbekaubad, näiteks nende turustamisel. Uuritud on diskursi muutumist, s.o diskursside ja žanrite segunemist tekstides, mis viib erinevate diskursiivsete praktikate vaheliste suhete ümberliigendamisele institutsioonides (ja institutsioone läbivalt); samuti piiride nihkumist diskursikorras. Näiteks üheks oluliseks muutuseks briti institutsioonide diskursiivsetes praktikates on avaliku diskursi "konversatsionaliseerumine", s.o konversatsiooni simuleerimine avalikus sfääris, mis nihutab piiri avaliku sfääri diskursikorra ja erasfääri diskursikorra vahel. Fairclough' järgi rajaneb piiri muutumine avaliku sfääri ja erasfääri vahel osaliselt nihetele diskursiivses praktikas. N. Fairclough on tegelnud arsti ja patsiendi dialoogi, ülikoolide reklaami ning pressis esitatud intervjuude eritlemisega.

5. Sotsiokognitiivne meetod

Enamik selle suuna põhiautori Teun A. van Dijk 1980. aastatel kirjutatud uurimustest keskendub etniliste eelarvamuste ja rassistlike vaadete taastootmisele diskursis. T. A. Van Dijk on käsitlenud pressis esitatud uudiseid, mis kajastavad põgenike ja tühjade majade hõivajatega seotut; samuti valgete hollandlaste ja kalifornialaste vähemusi käsitlevaid suulisi avaldusi (van Dijk 1985, 1987); ka meedias esitatud uudiste rolli rassistlike vaadete taastootmisel. Van Dijk on ühitanud kvantitatiivset ja kvalitatiivset meetodit tuhandete Briti ja Hollandi pressis avaldatud artiklite eritluses, mille tulemusena ta avastas, et kõige sagedamini ajakirjanduse ning igapäevase kõne vahel korreleeruvateks teemadeks on immigratsioon kui invasioon, immigrandid ja pagulased kui parasiidid, kuritegevus, vägivald ning kultuuriliste erinevuste problemaatika. Oma viimases raamatus diskursist ja rassismist (1993b) on T. A. van Dijk esitanud hüpoteesi, et eliit mängib

otsustavat rolli rassistlike vaadete taastootmisel. Praegu on van Dijk keskendunud võimu kuritarvituse üldprobleemidele ja eba-võrdsuse taastootmisele ideoloogiate kaudu. Van Dijki (1989) seisukohalt on neil, kes kontrollivad enamikku diskursi dimensioonidest (s.o ettevalmistus, osalised, teemad, stiil, retoorika, interaktsioon jm) kõige enam võimu. T. A. van Dijk väidab, et ei ole otsest suhet, mida saaks konstrueerida diskursistruktuuride ja sotsiaalsete struktuuride vahele, sest see on alati vahendatud personaalse ja sotsiaalse tunnetuse kohtumisel, nende interferentsis. Van Dijki arvates on paljudes kriitilise lingvistika ja teiste kriitilise diskursi-analüüsi suundade töödes just tunnetamine puuduvaks ühendus-lüliks. Selle lüli puudumine ei võimalda näidata, kuidas ühiskond-likud struktuurid on teksti/kõne kaudu ellu kutsutud, seadustatud.

6. Lugemisanalüüs (*Lesartenanalyse*)

Lingvist Utz Maas, kes on lugemisanalüüsi suuna peaesindajaks, lähtub M. Foucault' ideedest, kombineerib neid hermeneutilise meetodiga. U. Maas käsitleb diskurssi "kui sotsiaalse praktikaga korreleeruvaid keelelisi vorme, mida saab uurida sotsioloogiliselt ja ajalooliselt" ("Tekstianalüüsist saab diskursianalüüs siis, kui diskurss on suhteseoses ajalooliselt kujunenud sotsiaalse prakti-kaga" (1984, 18)). Diskurss ei ole Maasi arvates aegruumi poolt ekstensionaalselt (objektiivselt) määratletud suvaline tekstikorpus, vaid pigem sisu alusel intensionaalselt määratletud tekstikorpus, nt saksa natsionaalsotsialismiga suhteseoses olev natsidiskurss. Lugemisanalüüs on uurinud neid reegleid, mille abil moodusta-takse mingi spetsiifiline diskurss (nt on uuritud natslikku teksti moodustavaid reegleid). U. Maasi käsitluses on iga tekst suhesta-tud teiste tekstidega nii sünkroonselt kui ka diakrooniliselt, see suhtestik on kaasatud diskursi määratlemisesse. Maas eemaldus tekstide formaalsest analüüsimisest (tekstilingvistikast) sellepärast, et nimetatud lähenemisviis võimaldab eritleda vaid teksti imma-nentseid aspekte, ei võimalda aga diskursi spetsiifilisuse üksikasja-likumat avamist. Näiteks poliitiline diskurss on määratletud sotsio-ajaloolise konteksti kaudu (poliitika kui sotsiaalne praktika).

U. Maasi arvates on need poliitilise diskursi analüüsid, mis ei ole orienteeritud kontekstile, määratud läbikukkumisele. Utz Maas on uurinud natsidiskurssi (Maas 1984), kirjutades esimese analüüsi natsiliidrite retoorikast ja diskursist; samuti igapäevast diskurssi (Maas 1989): loosungeid, ajalehti, üliõpilasliidrite kõnesid, arstiretsepte. Lugemisanalüüsis on olulised ajaloolise dimensiooni ja hermeneutika osatähtsus, eriti vihjete eritlustes.

7. Duisburgi koolkond

Ka Duisburgi koolkond on suuresti mõjustatud M. Foucault' teooriatest. Siegfried Jäger on keskendunud diskursi lingvistilistele ja ikoonilistele omadustele; samuti kollektiivsetele sümbolitele (*topoi*) (nagu nt maja, auto, immigratsioonilained), millel on tekstides olulisi sidustavaid funktsioone. S. Jägeri arvates on diskursid institutsionaliseeritud ja konventsionaliseeritud kõnevormid, mis on seotud käitumisega ja valitseva seisundiga (Jäger & Link 1993, 5). S. Jäger on käsitlenud diskurssi kui teksti ja kõne voolu läbi aja (Jäger & Link 1993, 6). Igal diskursil on S. Jägeri järgi ajaloolised juured, mil on mõju praegusele ja tuleviku määratlemisele. Eri-nevad diskursid on tekstides läbi põimunud ("*diskursives Gewimmel*") ja ainult diskursianalüüs võimaldab selle kaose lahtiharutamist. Nii nagu U. Maas, on S. Jägergi töötanud välja mitmeastmelise eksplitsiitse meetodi, mis sobib diskursifragmentide süstemaatiliseks analüüsimiseks ja võimaldab läbi töötada intertekstuaalsust. Vastandina U. Maasile keskendub S. Jäger oma tekstieritlustes kollektiivsetele sümbolitele ja kõnekujunditele, peamiselt metafooridele. Margret Jäger ja Siegfried Jäger (1992) on uurinud saksa parempoolsete diskurssi. Nad on analüüsinud parempoolsete rühmituste üllitatud ajakirjandust; käsitlenud sellele auditooriumile suunatud tekstide keeleliste elementide ja stiilide üldisi iseloomujooni (konkreetsed sümbolid, apartheid, agressiivsus, ebademokraatlikkus jm).

8. Diskursiajalooline meetod

Seda meetodit arendava Ruth Wodaki uurimisrühm Viinis on Basil Bernsteinist lähtuva sotsiolingvistilise taustaga. R. Wodak ise on mõjutatud ka Frankfurdi koolkonnast, eriti Jürgen Habermasi kriitikast formaallingvistikale. Institutsionaalne suhtlus, kõnebarjäärid kohtus, koolis ja haiglas, seksism, antisemitism ning rassism tänapäeval on olnud R. Wodaki rühma huvitanud valdkondadeks. Üheks peamiseks eesmärgiks on sel kriitilisel suunal olnud praktiline rakendus. 1990. aastal viidi lõpule pärast Teist maailmasõda Austrias esinenud antisemitismi interdistsiplinaarne uuring, millega analüüsiti detailset antisemiitlikel stereotüüpidel rajaneva imidži (*"Feindbild"*) ehitust, nagu see avaldus avalikus diskursis 1986. a presidendivalimiste-eelses Kurt Waldheimi kampaanias. Selle uuringu teostamiseks töötatigi välja diskursiajalooline meetod. Selle lähenemisviisi erijooneks on taotlus integreerida taustinformatsiooni võimalikult ammendavalt ja süsteemselt paljude kirjaliku ning suulise kõne kihtide analüüsis ja interpretatsioonis. Sellele uuringule järgnesid eelarvamusi ja rassismi käsitlevad uuringud (välismaalastest, võõrtöölistest, pärismaistest vähemustest jm). Nad töötasid läbi T. A. van Dijki sotsiokognitiivse lähenemise, võtsid sealt üle teksti tootmiseks ja mõistmiseks olulisi skeeme (sotsiopsühholoogilised teooriad teksti planeerimise ja tekstist arusaamise kohta, Wodak 1992). Diskursiajalooline meetod kujundati võimaldamaks kaudsete eelarvamuslike väljenduste analüüsi, samuti identifitseerimaks ja paljastamaks koode ning vihjeid, mis sisalduvad mingis eelarvamuslikus diskursis. Tekstitootjate kasutatud vihjetest saavad lugejad aru vaid siis, kui nad suudavad identifitseerida objekti ja tausta, millele viidatakse. Vihjamisstrateegia võimaldab kirjutajatel/rääkijatel vastutusest kergemini taganeda kui otsesõnu väljendudes.

Siin lühidalt kirjeldatud suundade/koolkondade esindajad ei tunnista kriitilist diskursianalüüsi objektiivse sotsiaalteadusena, nad käsitlevad seda kui angažeeritud distsipliini. Kriitiline diskursianalüüs on olnud seotud peamiselt uusvasakpoolsete, minioriteetide ja feministide häälega. Kokku võttes võib öelda, et kriitilise diskursianalüüsiga tegelevate uurijate põhiprobleem on paljuski läh-

tunud tõdemusest, et diskursiivsetel praktikatel on oluline ideoloogiline mõju. Diskursiivsed praktikad võivad aidata toota ja taastoota ebavõrdseid võimusuhteid sotsiaalsete klasside/rühmade, etnilise ning kultuurilise enamuse ja vähemuse, naiste ning meeste vahel selle kaudu, kuidas nad kujutavad nähtusi ja millistesse positsioonidesse nad rühmitavad inimesi. Kriitiliste diskursianalüüside kasutamise poliitiliseks eesmärgiks on olnud tänapäeva diskurssides seni kehtinud/kehtivate võimusuhte ümberjagamise saavutamine (nt poliitilise korrektsuse nõudmise teel). Siiani on kriitiline diskursianalüüs taotlenud (1) mudeldada mingi eluvaldkonnaga seonduvat keelekasutust pelgalt sotsiolingvistilisest vaatevinklist lähtudes (nt mingi ühiskonna poliitilise diskursi, mingi erialalise diskursi mudeldamine) või (2) kasutada mingi valdkonnaga seotud diskursi eritlemist ühe komponendina sotsiaalse praktika mudeldamises (nt mingi perioodi ajakirjanduse diskursi eritlemise kasutamine selle perioodi kultuuri või majanduse modelleerimisel). Viimase alaliigina võib käsitleda mingi kaasuse diskursi ja/või kaasusega seotud diskursi analüüsi kaasamist kaasuse rekonstrueerimisse (nt presidendikandidaatide teledebati diskursi eritlemine valimiskampaania analüüsis).

Allikad

Prantsuse diskursianalüüs

Pechoux, M. 1982: *Language Semantics and Ideology*. London, Macmillan.

Pechoux, M. 1988: Discourse — structure or event? Rmt-s: C. Nelson & L. Grossberg (toim): *Marxism and the Interpretation of Culture*. London, Macmillan.

Kriitiline lingvistika

Fowler, R./ Kress, R. 1979: Critical Linguistics. Rmt-s: Fowler, R *et al.* (toim): *Language and Control*. London, Routledge.

Kress, G./ Hodge, R. 1979: *Language as Ideology*. London, Routledge.

Sotsiaalsemiotika

- Hodge, R./ Kress, G. 1988: *Social Semiotics*. Cambridge, Polity Press.
- Kress, G./ Threadgold, T. 1988: Towards a social theory of genre. *Southern Review* 21.
- Kress, G./ Van Leeuwen, T. 1990: *Reading Images*. Deakin University, Deakin University Press.
- Lemke, J. 1995: *Textual Politics*. New York, Taylor and Francis.
- Scannell, P. (toim) 1992: *Broadcast Talk*. London, Sage.
- Thibault, P. 1991: *Social Semiotics as Praxis*. Minneapolis, University of Minnesota Press.

Sotsiokultuuriliste muutuste ja diskursiivsete muutuste suhte analüüs

- Fairclough, N. 1989: *Language and Power*. London, Longman.
- Fairclough, N. 1992: *Discourse and Social Change*. Cambridge, Polity Press.
- Fairclough, N. 1993: Critical discourse analysis and the marketization of public discourse: the universities. *Discourse and Society* 4/2, 133–68.
- Fairclough, N. 1994: Conversationalization of public discourse and the authority of the consumer. Rmt-s: R. Keat et al. *The Authority of the Consumer*. London, Routledge.
- Fairclough, N. 1995: *Media Discourse*. London, Edward Arnold.

Sotsiokognitiivne meetod

- Van Dijk, T. A. 1985: *Prejudice in Discourse*. Amsterdam, Benjamins.
- Van Dijk, T. A. 1987: *Communicating Racism*. London, Sage.
- Van Dijk, T. A. 1989: Structures of Discourse and Structures of Power. Rmt-s: J. A. Anderson (toim) *Communication Yearbook* 12, lk-d 18–9. Newbury Park, C. A., Sage.
- Van Dijk, T. A. 1993a: Principles of critical discourse analysis. *Discourse and Society* 4.2, 249–283.
- Van Dijk, T. A. 1993b: *Discourse and Elite Racism*. London, Sage.

Lugemisanalüüs (Lesartenanalyse)

- Maas, U. 1984: *Als der Geist der Gemeinschaft seine Sprache fand*. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Maas, U. 1989: *Sprachpolitik und politische Sprachwissenschaft*. Frankfurt/ Main, Suhrkamp.

Duisburgi koolkond

Jäger, S./ Link, J. (toim) 1993: *Die vierte Gewalt. Rassismus in den Medien*. Duisburg, Diss.

Jäger, S./ Jäger, M. 1992: *Aus der Mitte der Gesellschaft*. Duisburg, Diss.

Diskursiajalooline meetod

Wodak, R. et al. 1990: "Wir sind alle unschuldige Täter". *Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Wodak, R. 1992: Strategies in text production and text comprehension: A new perspective. Rmt-s: Dieter Stein (toim): *Cooperating with Written Texts. The Pragmatics and Comprehension of Written Texts*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter.

KULTUURI UURIMINE JA KULTUURI ÕPETAMINE

Loone Ots

Eeldused

Eri allikad defineerivad kultuuri erinevalt. Põhiliselt hõlmab sõna "kultuur" hinnangute ja suhtumiste kogumit, mis on omane teatud ühiskonnarühmale. Ajalooliselt kujunenud kultuurierinevused põhjustavad kultuuride vastasseisu, mis toimib ühiskonnas negatiivse, pärssiva jõuna.

Siinse käsitluse eesmärk on tutvustada üht võimalust analüüsida eesti ja vene elanikkonna vahelisi suhtlemisraskusi, mida muu hulgas tingivad kultuurierinevused. Ühtlasi otsitakse lahendusvõimalusi kultuuritõkete ületamiseks suhtlemisel. Kultuuride vastandumise probleem ohustab postsovetlikku Eesti ühiskonda nii kogukonna (riigisisene tasakaal, Huyssen 1994 jt) kui isiksuse seisukohalt (kultuurierinevuste põhjustatud isiksuse hälbed, Honigmann 1958, 413–415 jt). Mõlemal juhul tekib konflikt sellest, et rühmal või üksikisikul tekib hirm identiteedi kaotamise ees. Ebaadekvaatne kultuuritaust nurjab vajalike oskuste ja väärtuste omandamise, mis omakorda pärsib suhtlemisoskust (Spradley ja McCurdy 1972, 17). Perspektiivis mõjutab isiku ja ühiskonna kultuurilise identiteedi hägusus läbikäimist teiste kultuuridega, s.t teiste riikidega, niisiis ohustab rahvusvahelist positsiooni.

Individualistlikult orienteeritud kultuuri esindajad vastanduvad kollektiivse orientatsiooniga rahvuse esindajaile (Fayerwater 1960). Kui konfliktid saavad alguse isikliku suhtlemise tasandil, põrkuvad erineva orientatsiooniga suhtlejate väärtushinnangud ja ideoloogiad (Blommart 1995, 9–10). Niisiis tuleb kriisi ületamiseks leida kultuuridevahelise suhtlemise võimalusi ühise vää-

tuse kaudu, mis seoks mõlemad vastandid. Ühise nimetaja võimalusi on palju: religioon (Hestad, Hestad 1995), töö (Weinshall 1977), perekond (Bryce 1981) jt. Leidmaks ühendavat väärtust ja konstrueerimaks edukalt toimivat kahe kultuuri integreerumise mudelit, tuleb uurida konfliktiosaliste kõige stereotüüpsemaid kujutlusi teineteise kultuurist.

Kuidas leida kõige laiemalt üldistatud suhtumisi ja hinnanguid? Häid tulemusi on andnud Geert Hofstede kultuuridimensioonide mudeli kasutamine (Hofstede 1980, 1984, 1996; Hofstede, Bond 1984). Jättes esialgu kõrvale viimati ilmunud teose, mis keskendub individualismi ja maskulinismi küsimustele, saab kultuuridimensioonide diagrammi esitada kontsentriliste ringidena, mis liiguvad keskmest (põhilisem) väljapoole. Hofstede mudelit on praktikas populariseerinud R. D. Lewis (Lewis 1997 jt), kelle tõlgendust rakendatakse näiteks Euroopa Liidu kultuurierinevuste ületamise koolituses.

Eesti ja vene vastastikuste stereotüüpsete arvamuste uurimisest

Eestlase stereotüüpne käsitus venelasest on negatiivne ja üleolev. Et rahva mälu on talletanud isikliku kogemuse Nõukogude Liidu okupatsiooni aegsest venelasest Eestis, kaldub eestlane venelaste käitumiserinevusi tõlgendama konkreetse venelase ja selle kaudu terve rahvuse pahelisuse või amoraalsusena.

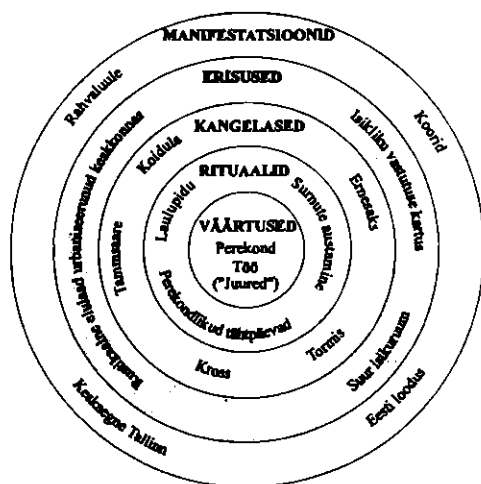
Eelarvamuslikke stereotüüpe on Eestis viimaseil aastail uuritud mitme projekti raames. Ülevaate varasemast uurimiskogemusest eestlaste kui põhi- ja venelaste kui vähemusrahvuse uurimise alal on avaldanud Eesti Teaduste Akadeemia töögrupp (Geistlinger ja Kirch 1995), mis esitab probleemi sotsioloogilise analüüsi (*ibid.*, 8–93) ühes seadusandliku perspektiiviga. Ulatuslikumate uuringute tulemused on avaldatud VERA projekti materjalides (Järve 1997). Ka VERA esimene etapp oli keskendunud sotsioloogilisele analüüsile, uurides noorte mitte-eestlaste suhtumist Eesti riiki, selle põhirahvusse ning integratsiooni motivatsiooni ning võimalusisse. Kultuuriuuringud pole otsene eesmärk. Kuigi enamik teemasid sellega haakub, ei tõstatata kultuuriküsimust eraldi. Kultuuriuurimise seisus-

kohalt on kogumikus olulisemad ülevaade vene vähemuse väärtus-orientatsioonidest ning nende muutumisest iseseisvuse taastamisest saati (Vihalemm 1997) ning vene noorte etnilise ja kultuurilise identiteedi muutuste käsitletu (Kirch, Kirch ja Tuisk 1997).

Eestis on ilmunud ka folkloristlikke kultuuriuurimusi eestlase ja venelase suhete kohta. Väärtushinnangute stereotüüpe kaasaegses noortepärimuses käsitleb Risto Järv (Järv 1997). Tulemuste järgi on venelased eestlaste arvates lahked (12% vastuseist), joodikud (8%), lollid (8%), tiblud (6%) ja laisad (5%). Venelaste arvamusi eestlasist ei käsitleta.

Viimati viidatud uurimuse teoreetiliseks lähtekohaks on Kornblumi ning Kilmani meetodid. Järgnevalt püütakse esitada eestlaste ning venelaste käibivaid stereotüüpe teineteise kohta Hofstede kultuuridimensiooniliste graafide kujul.

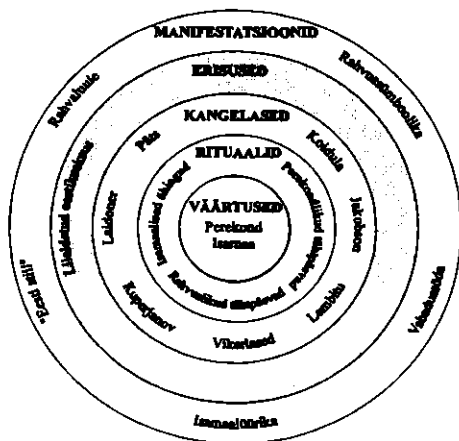
Eesti—vene kultuuridimensioonid

Joonis 1. Eestlane: eestlase arvamus

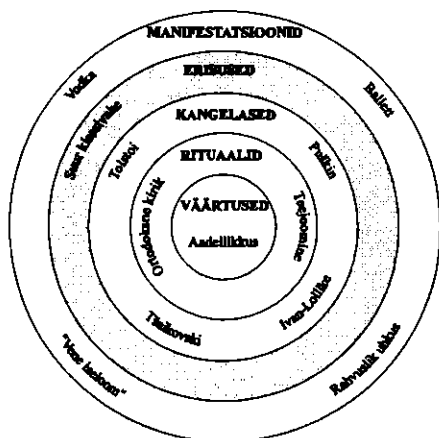
Mudeli kasutamisel ei tohi unustada, et tegelikkuses hõlmab üldistus paljusid kitsamaid alatüüpe. Inimeste väärtused erinevad vastavalt

eale (noored), klassile (“keskklassi elustiil”), ühiskondlikule rühmale (uusrikkad), religioonile või elulaadile (lahkusulised, taimetoitlased) jne. Rahva teadvuses kinnistunud kangelasile lisanduvad üksteist kiiresti asendavad päevakangelased (poptähed, poliitikud, sportlased jne). Oluline on, et eesti rahvas kui tervik on 20. sajandil ajalooliselt läbi teinud sadulfunktsioonilise kõikumise pluss- ja miinus-suunas. Neid kõikumisi näitlikustavad joonised 2–4.

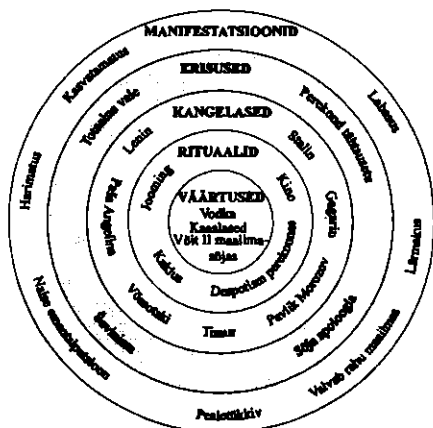
Joonis 2. “Pätsu ajastu” eestlane

Teadlikult kujundatud ideoloogia muutis 1930. aastate eestlase aktiivselt patriootlikuks, isamaalisust manifesteerivaks. Nõukogude periood keelas kõik endised kultuuridimensioonid või andis neile ideoloogiliselt uue ja vastupidise sisu. Iseseisvuse taastamise protsess aastail 1988–1991 viis pendli kujuteldava skaala maksimumselle plussi tagasi. Kõikumiste amplituud on hägustanud eestlase enda kultuurilist identiteeti, mis pole kunagi väga üheselt Eesti-keskne olnud (Ots 1997b). 1988. a väärtuste adapteerimine pole inimestele praktilist kasu toonud. Vabatahtlikult esile kutsutud kultuurimuutused “laulva revolutsiooni” ajal pole olnud edukad ei materiaalsuse ega turvalisuse mõttes, nagu kaldusid olema “ülalt” juurutatud muutused ajavahemikus 1934–1941 ning Nõukogude ajal. See on omakorda põhjustanud kultuuriväärtuste impordi 1990. aastail. Ült juurutatav Euroopa-kesksus leiab

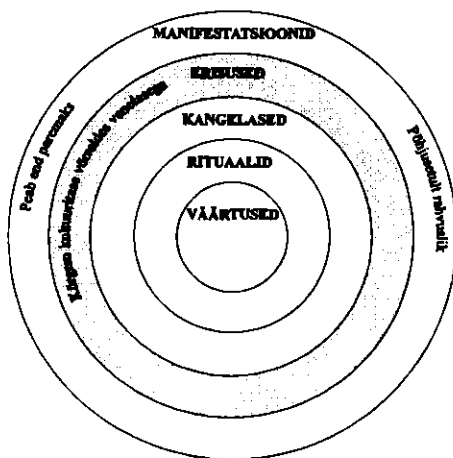
Joonis 5. Venelane

Samal ajal kui venelane näeb ennast kultuurse suurrahvana, paistab ta eestlasele kui kultuuritu okupant, migrant jms. Tegelikuses on mõlemad stereotüübid võimalikud. Samuti leidub kummalgi liigil alatüüpe, mille kultuuridimensioonid on teistsugused. Oma hoiakut kujundades ei pruugi eestlane neid teada ega teadvustada. Parimal juhul tunnistab eestlane üksikute “intelligentsete” venelaste või sporaadiliste “intelligentsete” venekeelsete gruppide olemasolu võimalust. Kohalik Nõukogude-järgne venelane ei ole aga stereotüübina vastuvõetav naaber.

Joonis 6. Nõukogude venelane (venelane eestlase pilguga)

Viimaks tuleb vaadelda praegu Eestis elava venelase arvamust eestlasest.

Joonis 7. Eestlane venelase pilguga

Joonistelt selgub eestlaste ja venelaste vaheliste suhtlemisraskuste oluline põhjus. Keskmine eestlane usub, et teab venelasest väga palju, aga keskmine venelane ei tea eestlasest peaaegu midagi — see erineb näiteks Soome positiivse kultuuridevahelise suhtlemise kogemusest sise- (Liebkind 1985, 17–19) ja välispoliitilisel (Merviö 1995, 91–114) tasandil. Probleem esineb niihästi eestlase—venelase läbikäimises kui ka eestlase suhteis enamiku teiste kultuuridega. Sellest saab teha kaks järeldust: 1) venelased teavad eestlasest sama vähe kui enamik teisi rahvaid ja 2) teoreetiliselt saab venelaste stereotüüpset arvamust eesti kultuurist muuta eesti kultuuri tutvustamise kaudu. Nii peaks olema võimalik õpetada eesti kultuuri venelastele samadel alustel kui teistele rahvastele.

Eesti-välisest kultuuripoliitilisest kogemusest

Eelarvamustevaba läbikäimine saaks alguse sellest, kui suudetaks kinnistunud stereotüüpidest lahti õelda. Algatus peab tulema eestlaselt kui põhirahvuselt ning tegeliku seadusandliku ja täidesaatva

võimu valdajalt Eestis. Tuleb ületada eriti eestlasele iseloomulik etnotsentrism (Hofstede 1984, 25) ja luua konstruktiivne kultuuri-poliitika eestivenelaste küsimuses.

Makrotasandil ümbritsevad indiviidi tema tähenduste maailm ja sotsiaalne keskkond. See keskkond allub kahele vastastikku seotud mõjutajale. Need on sotsiaal-poliitilised-majanduslikud süsteemid ning kultuuritähenduslikud süsteemid (Minoura 1996, 57). R. F. Soares Pinto (1983) jagab ka kultuurimudelid kui sellised majanduslikeks (neis on primaarne majandus) ning kultuurilisiks (primaarne on kultuur). Majanduslik kultuurimudel on adaptiivne, uued väärtused asendavad hõlpsasti vanu. Tehnoloogiat kasutatakse kunstide teenistuses, kuid ka kultuur on omakorda seotud ühiskonnas laiemalt püüeldavate sihtidega (Soares Pinto 1983, 130; vt ka Schumacher 1975). Kultuuriline kultuurimudel on sisemiselt orienteeritud ja selle arengustrateegiad on suunatud kultuurilisele väljendusele (*expression*). Majandusliku mudeli perspektiiv on minevikuväärtuste kindlustamine, talletamine ja edastamine. Kultuurilise mudeli vaade on suunatud olevikku ja tulevikku. Kultuuriline mudel peab aitama korrigeerida tehnoloogilise nihkega kultuuri. Selline nihe on toimunud linnastunud ühiskonnas, mis manifesteerib vastandatust traditsioonilisele (*ibid.*, 132). Vähenenud stabiilsusega ühiskonnas hakkab kahe mudeli vaheline piir kaduma ja need segunevad.

Paljukultuurilisus ning kultuurikonfliktid on iseloomulikud enamikule arenenud riikidest. Eredamaid näiteid on Quebeci provintsi elanikkonna kultuurilisist erinevust Kanadas, kus lisaks prantsuse ning inglise keelt kõnelevate põhirahvustele on esindatud põhirahvus indiaanlased ning Euroopa, Aasia ja Aafrika päritoluga sisserändajad (Quebec 1978, Vol. 1, 78–84). Konfliktis osalevad franko- ning anglofoonid. Olles sooritanud sotsioloogilisi uurin-guid 1960.–1970. aastatel, töötas Quebeci valitsus välja provintsi kultuuriarenduspoliitika, mis arvestas kõigi rühmade huve, kuid möönis ühtlasi, et Quebecis ahistatakse kultuuriliselt inglise keelt kõnelevaid Kanada kodanikke. Näiteks ilmus provintsis liiga vähe ingliskeelseid ajalehti, jne (Quebec 1978 Vol. 2, 242jj). Kokku-võtvalt sõnastati Quebeci uue kultuuripoliitika kolm aspekti kui elu, loov tegevus ja haridus/kasvatus. Riik võttis endale ülesande kujundada viimase aspekti kaudu kaht esimest, jõudmaks soovitud

tulemuseni. Ka István Vitányi rõhutab oma kultuuripoliitika tüpoloogiate ja -efektide käsitleluses tõika, et nimelt riigil kui tugevalt kontrollival üksusel on parimad võimalused suunata haridust ning kultuuri (Vitányi 1983, 98jj). Eesti ja kohalike vähemuste kultuuride vastastikune õpetamise üksteisele peab saama Eesti hariduspoliitika oluliseks komponendiks.

Kultuuri õpetamine kui eduka läbikäimise eeldus

Edukalt toimiva õppemudeli kujundamisel tuleks ülaltoodud kultuuridimensioonide esitusi silmas pida. Kui leiame segmendi, mis ühendab graafidel eestlasi ja kohalikke mitte-eestlasi *resp.* venelasi kummagi traditsioonilises enesekohases stereotüübis, näeme, et ühisosana võib kõne alla tulla ainult kirjandus, mida mõlemad rahvad oma kangelaude kaudu ühtmoodi väärtustavad. Kui lähtuksime kultuuri õpetamise unidistsiplinaarsest kontseptsioonist ja liigendaksime kultuurivaldkonnad hierarhiliselt, oleks kirjandusel teistega võrreldes arusaadavuse prioriteet ning ülejäänud kultuurilisi aineid tuleks käsitleda kirjanduse õpetamise kaudu. Sellise lähenemise poolt räägib kaks tähtsat asjaolu. Esimene on kultuuri lahutamatu side keelekasutusega (Bourdieu 1991 jt). Psühholoogiliselt on kultuurikogemus lisaks keelele seotud ka emotsioonidega (Rosa 1996). Kirjandus hõlmab mõlemat.

Kui kõnelda teistest maailma rahvastest, siis peaaegu kõigil rahvuslikel kultuuridel on eestlastega puutepunkte suhtumises omakeelsesse kirjandusse. Eesti kultuuri õpetamise praktiline mudel multikulturaalses keskkonnas eesti kirjanduse kaudu on juba olemas Tartu Ülikooli Kultuurikeskuse projektina "Estonian Literature" (1993–1997). Nelja-aastane kontroll on tõestanud mudeli efektiivsust. Eesti kultuuri õpetamise võimalust eesti kirjanduse kaudu vene koolis sama metoodika abil on autor tutvustanud ajakirjas *Haridus* (Ots 1997a). Kontekstuaalsuse taset tõstab Tiia Pedastsaare kodulooline õppemudel vene koolide algklassidele, mis on samuti juba andnud positiivset tagasisidet (Pedastsaar 1997, 281–288). Järjepidevusest tingitult võiks kirjanduskeskne mudel usutavasti toimida kohalike vähemusrahvaste õpetamisel.

Enne aga tuleb lahendada õpetamise tähtsaim küsimus mitte-eestlaste puhul: mis keeles tuleks õpetada eesti kultuuri?

Kahtlemata puudub paljudel mitte-eestlastel ikka veel eesti keele õppimise motivatsioon ning probleeme jätkub aastaiks. Samas sätestab Euroopa Nõukogu täpselt ja üheselt nn pehme keelepoliitika nõude kõigile EU liikmeile ja assotsieerunud riikidele. Konkreetselt ei tohi vähene keeleoskus olla takistuseks kõrgkooli astumisel (vt nt Quality 7 jt). Niisiis leiaksid Euroopa Komisjonis kaitset need mitte-eestlasist noored, kes on omandanud keskhariduse, kuid ei valda eesti keelt kõrgkooli astumiseks nõutaval tasemel. Juba on Eestis mõistetud venekeelse gümnaasiumi kaotamise mõttetust. Kuid koolieast välja jõudnud mitte-eestlasi on veelgi rohkem kui kooliskäijaid. On tähtis, et eesti kultuuri õppimine ei oleks neile liiga pingutav. Kui taandada eesti keele oskus eelduseks eesti kultuuriloo õpingute alustamiseks, kahaneks vastuseis õpetamisele tunduvalt. Tutvuda Tuglasega heas emakeelses tõlkes on lugejale kahtlemata lihtsam kui viljatu pingutamine eestlaselegi elitaarse originaali dešifreerimisel. Mainitagu, et ka analüütikud peavad rahvussuhete võimaliku arengu teeks nimelt mitte-eestlaste integreerumist, mitte assimilatsiooni (Heidmets 1997).

Hea algus

Paratamatult peab eestlane arvuliselt peaaegu võrdset vene elanikkonda Eestis arvestama ja hurraapatriootlikult jäigad suhtlemismallid ei õigusta ennast. Nõukogude okupatsioonist on varsti möödunud kümme aastat. Aeg on kirgedest loobuda ja pakkuda konstruktiivseid, mitte destruktiivseid lahendusi. Vajadusest eesti keele valdamist mitte-eeldava kultuuriõpetuse mudeli järele annab märku seegi, et Eesti on nõustunud vastu võtma immigrante igast maailmakaarest. Paljukultuurilisust ei õnnestu enam vältida. Eestlase identiteedi hägusust aitavad ületada loovad lahendused erinevate kultuuride sidumiseks Eesti riigis. Selleks tuleb eesti kultuuri mitte-eestlastele õpetamise strateegiaid ning tõhusaid praktilisi lahendeid juurutada juba lähitulevikus.

Allikad

- Blommart, Jan 1995: Ideologies in Intercultural Communication. Kogumikus: Dahl, Øyvind (Ed.). *Intercultural Communication and Contact*. Selected papers presented at the Nordic Symposium in Stavanger, Norway, 24–26 November 1994. Stavanger: Misjonshøgskolens Forlag.
- Bourdieu, Pierre 1991: *Language and Symbolic Power*. Cambridge, MA: Harvard University Press (Original published 1932).
- Bryce, J. 1981: Family Styles and Television Use. Ettekanne konverentsil "Culture & Communication" Philadelphia. Mimeograaf.
- Fayerwater, John 1960: Personal Relations. Kogumikus: *Culture and Management. Selected Readings*. Ed. by Theodore D. Weinshall. Harmondsworth: Penguin Books 1977, lk 107–135.
- Geistlinger, Michael ja Kirch, Aksel 1995: *Estonia — A New Framework for the Estonian Majority and the Russian Minority*. Wien: Braumüller (ETHNOS, vol. 45).
- Heidmets, Mati 1997: Mitte-eesti noorte integratsioon Eesti ühiskonda: arengurajad. Kogumikus: Järve 1997, lk 337–348.
- Hestad, Skeie, Karina Hestad 1995: Religion as Factor in Intercultural Communication. Kogumikus: *Intercultural Communication and Contact*. Ed. by Øyvind Dahl. Stavanger: Misjonshøgskolens Forlag, lk 44–54.
- Hofstede 1980 = *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Hofstede, G. H. 1984: *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values* (Abridged Edition). Cross-Cultural and Methodology series, Vol. 5. Beverly Hills: Sage Publications.
- Hofstede, Geert 1996: Difference and Danger: Cultural Profiles of Nations and Limits to Tolerance. *Higher Education in Europe*, Vol. XXI, No. 1, lk 73–94.
- Hofstede, G. ja Bond, M. H. 1984: Hofstede's Culture Dimensions: An Independent Validation Using Rokeach's Value Survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 15, No. 4, lk 417–433.
- Honigmann, John J. 1958: *Culture and Personality* New York: Harper & Brothers.
- Huyssen, Andreas 1994: Nation, Race and Immigration: German Identities After Unification. *Discourse*, Vol. 16, No. 3 (Spring 1994), lk 6–28.
- Järv, Risto 1997: The Only Good Stranger Is a Dead Stranger? Stereotypes. *Vana Vara Vedaja* 5, lk 27–41.
- Järve, Priit (koost) 1997: *Vene noored Eestis: sotsioloogiline mosaiik*. Tallinn: Avita.
- Kirch, Aksel; Kirch, Marika ja Tuisk, Tarmo: Vene noorte etnilise ja kultuurilise identiteedi muutused aastatel 1993–1996. Kogumikus: Järve 1997, lk 47–68.

- Lewis, Richard D. 1997: Kultuuridevahelised erinevused. Tallinn: TEA.
- Liebkind, Karmela 1985: Some Problems in the Theory and Application of Cultural Pluralism: The Social Psychology of Minority Identity. Kogumikus: *Cultural Minorities in Finland. An Overview towards Cultural Policy*. Ed. by Juha Pentikäinen and Veikko Anttonen. Helsinki: Publications of the Finnish National Commission for Unesco, No. 32, lk 7–19.
- Merviõ, Mika 1995: *Cultural Representation of the Japanese in International Relations and Politics. A Study of Discourses and Interpretations Between Different Cultural Traditions* (Doctoral Dissertation). Tampere: University of Tampere Press.
- Minoura, Yasuko 1996: A Plea for a Hypothesis-Generating Approach to Link the Individual's World of Meaning and Society's Cultural Orientation: A Commentary on Oerter et al. (1996). *Culture and Psychology*, Vol. 2, No 4 (December 1996), lk 53–61.
- Ots, Loone 1997a: Eesti kultuur ja eesti kirjandus venekeelsele õpilasele. *Haridus*, nr 1, lk 30–37.
- Ots, Loone 1997b: Eestluse legendid. *Sirp*, 12. mai, nr 17, lk 12–13.
- Pedastsaar, Tiia 1997: *Venekeelsete õpilaste Eesti ühiskonda integreerumise ühe võimaluse analüüs*. Kogumikus: Järve 1997, lk 281–288.
- Quality/Equality: Access to higher education. Preliminary notes for national reports. Strasbourg: European Council, 1996.
- Quebec 1978: La Politique québécoise du développement culturel / A Cultural Development Policy for Québec. Vol. 1–2. L'Éditeur officiel du Québec.
- Rosa, Alberto 1996: Bartlett's Psycho-Anthropological Project. *Culture and Psychology*, Vol. 2, No 4, lk 355–378.
- Schumacher, E. F. 1975: *Small Is Beautiful*. New York: Harper & Row.
- Soares Pinto, Roderigo F. 1983: Modern Development and Cultural Expression. Two Cultural Models. *Cultures* 33 (Vol. IX, No 1).
- Spradley, James P. ja McCurdy, David W. 1972: *The Cultural Experience. Ethnography in Complex Society*. Chicago: Science Research Associates.
- Vihalemm, Triin 1997: Vene vähemuse väärtusorientatsioonid, referentsrühmad ja igapäevastrateegiad Eesti ühiskonnas 1991–1995. Kogumikus: Järve 1997, lk 27–46.
- Vitányi, István 1983: Typology and Effects of Cultural Policies. *Cultures* 33 (Vol. IX, No 1, lk 97–105).
- Weinshall, Theodore D. (ed) 1977, 1969: *Culture and Management. Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin Books 1977, lk 140–162.

AJAKIRJANDUSLUGU ON OSA RAHVUSKULTUURIST

Epp Lauk, Peeter Maimik

Ajakirjandus kultuuritegurina

Maailmas elab praegu umbes 2500 etnilist kooslust, millest umbes 200-l on kujunenud ka rahvuslik eneseteadvus (Aarelaid 1990: 5). Väikese rahva rahvuseks saamise konkreetne väljund on kindlasti tema kultuur. Rahvuskultuuri kujunemisperioodi iseloomustab rahvusterritooriumi piires ühtse kirjakeele formeerumine, üldrahvalike ideaalide ja aktsioonide olemasolu, rahvuse poliitiline eneseteadvus; rahvad, keda varem on rõhunud teisest rahvusest ülemkihid, seavad ideaaliks omariikluse (Aarelaid 1990: 129).

Mitte ükski rahvas pole rahvuseks saanud ilma omakeelse ajakirjanduseta. Eesti ajakirjandus on oma algusaegadest peale olnud tähtis kultuuritegur, ta on aidanud kujundada ja säilitada rahvuslikku eneseteadvust ja identiteeti, alal hoida ja arendada emakeelt, mis on ju rahvuskultuuri põhitalasid. Möödunud sajandi venestusaastatel, 1880. lõpul ja 1890. algul, kui tsaarivõim muutis võimatuks emakeelse koolihariduse, võttis ajakirjandus enda kanda rahva koolmeistri rolli. Ülirange tsensuuri tõttu ei saanud ajalehed sõna võtta rahvuslikel või poliitilistel teemadel, kuid otsekui kompensatsiooniks pakuti rohkesti sisukat üldharivat lugemist. Peale selle said lehetellijad koos aastatellimusega sageli tasuta või soodsa hinna eest terveid raamatusarju.

Ajakirjandus oli kirjaoskajale eesti rahvale juba möödunud sajandil üks olulisemaid kanaleid, mis andis võimaluse osaleda avalikus elus ning väljendada enam või vähem varjatult oma vastuseisu valitsevale režiimile ja selle esindajatele. Ajalehtedele kirjutati kohalikest sündmustest ja probleemidest, kohalike ja kauge-

mategi võimumeeste poolt tehtud ülekohtust, samuti isiklikest muredest, mida omal jõul ei suudetud lahendada. Kirjade arv, mida toleaeagsed ajalehed oma lugejatel said ja millele nad ka avalikult vastasid, on hämmastavalt suur: näiteks 1880. aastal on *Sakala* vastanud 713 lugejakirjale, 1881. a *Eesti Postimehes* on 621 kirjavastust, 1884. a *Oleviku* kirjavastuste arv ulatub 1088-ni.

Hindamatu oli ajakirjanduse osa üldrahvalikes aktsioonides: kogu Aleksandrikooli ja Eesti Kirjameeste Seltsi lugu on toleaeagsete ajalehtede veergudel detailideni jälgitav. Venestuse tipul, 1888. aastal, aga algatas Jakob Hurt just ajakirjanduses rahvaluulekogumise suuraktsiooni, mida ta ka suuresti ajalehtede kaudu juhtis. Aastail 1888–1900 avaldas Hurt ajalehtedes kokku 128 aruannet kogumistööst ja jagas oma korrespondentidele juhtnööre (Laugaste 1971: 150).

Ka sajand hiljem andis just kultuuriajakirjandus rahvale ridade vahel mõista, et hoolimata nõukogude režiimi jätkuvast ideoloogilisest survest ja venestamispüüetest on mõtet ja on võimalik alal hoida rahvuslikke kultuuritraditsioone. Nii Jakob Hurt kui Juhan Peegel on oma rahvale üha meelde tuletanud, et suured rahvad saavad juba oma hulga ja jõuga midagi ära teha, aga meie suudame midagi saavutada ainult hariduse ja kultuuri edendamisega.

Ajakirjanduslooline uurimistöö täna

Ajakirjanduse ajalugu on valdkond, mis kätkeb võtit paljude tänapäeva nähtuste mõistmiseks ja tõlgendamiseks. Iga rahvuskultuur on unikaalne, seda suudavad adekvaatselt interpreteerida ja kõige paremini teistele mõistetavaks teha vaid selle rahva hulka kuuluvad teadlased, kirjanikud, literaadid, ajakirjanikud. Nii on ka ajakirjanduse ajaloo, mida keegi ei tule meie eest uurima ega jäädvustama, seda peame tegema meie ise, siin ja praegu.

Innustust ja eeskujugi pole olnud vaja kaugelt otsida. Juba 1980. aastate algul tekkisid meie ajakirjandusloolastel kontaktid Soome kolleegidega, kes olid alustanud oma ajakirjandusajaloo hiiigelprojekti (*Suomen Sanomalehdistön Historia projekti*), milles aastail 1974–1992 osales rohkem kui 50 inimest. Töö sisulisteks

tegijateks olid Soome ülikoolide ajalookateedrid, põhilisteks finantseerijateks Ajalehtede Liit ja Soome Akadeemia (Tommila 1988). Töögrupp, mida juhtis professor Päiviö Tommila, lõi kindla süsteemi, mille alusel materjali koguti, süstematiseeriti ja analüüsiti. Üksikute väljaannete kohta koostati põhifakte sisaldav teatmeteos, tehti ülevaateid perioodide ja probleemide kohta. Pole siis ime, et soomlastel moodustab ajakirjanduse ajalugu 10 köidet, ühtekokku üle 4000 lehekülje. Lisagem sellele veel väljaspool projekti tehtud uurimistöö ja publikatsioonid, mille hulgas on tänaseks ilmunud ka kolmeköiteline *Yleisradio* ajalugu.

Eesti ajakirjanduse kui kultuurinähtuse uurimine on kogumas hoogu ning võtmas uusi suundi, mis eeldavad ka uurimistöö teoreetiliste aluste kriitilist läbivaatamist ja arendamist. Tartu Ülikoolis loodi 1991. aastal väike töögrupp, mis tuli välja mitme ajakirjandusloolise artiklikogumikuga. See produktsioon tugines suures osas eelkäijate pärandile, eeskätt Tartu Ülikooli ajakirjanduse eriharus (alates 1954. aastast), hiljem ajakirjanduse osakonnas (alates 1976. aastast) töötanute ja õppinute uurimistööle. Materjali hulgas oli mõndagi sellist, mis kirjutatud aastaid varem, kuid mida ei saanud publitseerida tsensuuri tõttu (eriti Eesti iseseisvusaja väljaannete käsitlused). Üsna varsti pärast tsensuuri kaotamist ilmus Tartu Ülikooli sarjas *Eesti ajakirjanduse ajaloo* 1991. aastal kaks artiklikogumikku, mis puudutasid endisi tabuteemasid. Mõnele võis ju tunduda mõttetu tegelda teemadega, mille kohta midagi ei saanud avaldada, kuid just tänu nendele kursuse- ja diplomitöödele said üliõpilased ligipääsu erihoidlatesse peidetud ajakirjandusvaramule.

Kuna ajakirjandusõppejõude, aspirante-magistrante ja suurt osa üliõpilastest on aastakümneid ühendanud mõttekaaslus, siis võib üsna kindlalt väita, et tegu on koolkonnaga, professor Juhan Peegli koolkonnaga. See koolkond on suutnud kõigi ideoloogilise surutise aastate kestel jõudumööda uurida ja jäädvustada meie ajakirjanduse ajalugu sellisena, nagu ta oli, hoidudes ideoloogilistest stampidest ja suisa võltsingutest. Kaudselt kinnitab seda ka fakt, et Roots 1977. aastal välja antud Leho Lumiste väikene *Eesti ajakirjanduse ajalugu*, milles on ulatuslikult (kuid kahjuks autoritele viitamata) kasutatud just Eestis avaldatud ajakirjandusloolisi uurimusi, korjati tollis enamasti ära. Juhan Peeglit on õigus: me

võime õnnelikud olla, et ei andnud välja teost pealkirjaga "Nõukogude Eesti ajakirjanduse ajalugu".

Kokkuvõtte ja üldistusena varasemast uurimistööst andis ajakirjandusloo grupp 1994./1995. aasta vahetusel välja raamatu *Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed*. Seda raamatut tuleb pidada "Eesti ajakirjanduse ajaloo" esimeseks osaks, sest ta sisaldab küllaltki tervikliku käsitluse ajakirjanduse arengu kohta algusest kuni 19. sajandi lõpuni. Selles uurimuses on esmakordselt antud pikem ülevaade Eesti kultuuripildis möödunud sajandil olulist rolli mänginud baltisaksa ja vene ajakirjandusest. Kontseptuaalselt ja metoodiliselt kuulub see käsitus ajakirjandusloo uurimises siiski juba läbitud etappi, mida kõige üldisemalt võib iseloomustada sõnaga *deskriptiivsus*. Selle põhjustena tuleb kõigepealt osutada ideoloogilistele piirangutele, mis ei võimaldanud teoreetilisi otsinguid ega välismaa uurijate kogemuste kasutamist, sügavamat analüüsi ja üldistusi ega võrdlusi teiste maade ajakirjanduse arenguga. Leninlik kontseptsioon, mille järgi ajakirjandus on osa ideoloogilisest mehhanismist partei poliitika elluviimiseks, ei sallinud enda kõrval muid vaatenurki. Ka ajakirjanduse ajalugu sai uurida ja vahendada üksnes neutraalsel kirjeldaval viisil, süstematiseerides ja korrastades ning seletades fakte, hoidudes samal ajal hinnangutest ja etteantud piire ületavatest järeldustest.

Uued suunad

Pärast ajakirjandusloo töögrupi loomist hakati 1990. aastate alguses tõsiselt tegelema uurimistöö metoodiliste ja teoreetiliste probleemidega. Oluline samm oli "inventuuri" tegemine varasema uurimistöö ulatuse, selle plusside ja miinuste kohta (kokkuvõttena sellest ilmus Ea Janseni ja Epp Laugu artikkel "Ajakirjandusajaloo uurimisest meil ja mujal" *Keeles ja Kirjanduses* 1992. aastal).

Järgmisena loodi põhiskeem, mis sai aluseks edaspidisele uurimistööle ja mida aja jooksul kogemuste lisandudes pidevalt on täiendatud. Tulemused näitavad, et on liigutud õiges suunas.

Olulisim muutus varasemaga võrreldes on sotsiaalteadusliku ja ajakirjandusteadusliku käsitusviisi ühitamine eesmärgiga analüü-

sida ja mõtestada ajakirjandust kui sotsiaalsed institutsiooni ja spetsiifilist massimeediumi ajaloolises perspektiivis.

Praeguseks välja kujundatud uurimisprogramm hõlmab kolme probleemide kogumit.

1. Ajakirjanduse kaudu peegelduv maailmapilt, ideoloogia ja väärtusorientatsioonid. See tähendab ajakirjanduse uurimist tema sisu, temaatika, sotsiaalsete funktsioonide seisukohast.

2. Ajakirjandus kui spetsiifiline teabelevivorm. Siin on konkreetseteks uurimisobjektideks ajakirjanduse ja võimu suhted, trüki- sõna reguleeriv seadustik, tsensuur; ajakirjanduse materiaalne baas, tehnoloogia, trükitehnika areng; ajakirjaniku elukutse kujunemine, ajakirjanikkonna professionaalne ja sotsiaalne koosseis ja staatus, kutseoskused, ajakirjanduseetika. Siia kuulub ka toimetuste struktuuri ja tööjaotuse arengu uurimine; ajakirjandusdisain (kujundus, rubriigid, fotode kasutamine); ajaleheteksti ja selle vormi areng, ajalehekeel ja -stiil jne.

3. Ajakirjanduse tegelik sotsiaalne mõju ja tähendus, retsept-sioon, tagasiside, levik. See vajab ajakirjandustööstuse ja -turu uurimist (tiraapid, leviku ulatus, väljaannete ja tellijate arv, reklaamipinna müümine jne); väljaannete kaastööliste ja nende sotsiaalse ning geograafilise päritolu selgitamist; väljaannetele saadetud korrespondentsi väga põhjalikku uurimist.

Kogu see problemaatika hõlmab ühtviisi nii eesti-, vene- kui saksakeelset Eestis ilmunud ajakirjandust. Selleks et anda uurimistööle selgemad sisulised ja meetoodilised raamid ning hõlbustada võrdlevat käsitlust, on välja töötatud Eesti ajakirjanduse perioodiseering, mis lähtub ülaltoodud põhimõtetest (Lauk 1996b).

Esimese kogemuse võrdlevast uurimistööst andis Baltimaade ajakirjanduse ülevaate koostamine aastatel 1991–1993, mis ilmus (põhiliselt Norra välisministeeriumi rahalisel toetusel) inglise keeles pealkirjaga *Towards a Civic Society. The Baltic Media's Long Road to Freedom* 1993. aastal. Eestit käsitlevate peatükkide ja ka üldosade autoriteks olid Epp Lauk, Marju Lauristin, Peeter Vihalemm ja Tiina Kaalep. Raamatu kandvaks teljeks on ajakirjanduse, üldse meedia osa rahvusliku identiteedi kujundamises, veelgi enam — rahvusena püsima jäämises võõraste võimude surve all ning paljude eri kultuuride risttuultes. Maailma juhtivates eriala-ajakirjades (nt *European Journal of Communication*, *Jour-*

nal of Communication) on see monograafia saanud kõrgeid hinnanguid ning muutunud soositud tsiteerimisallikaks. Raamat on lülitatud kohustusliku õppekirjanduse hulka paljudes Põhjamaade ja USA ülikoolides.

Nii nagu ajakirjandus ei saa eksisteerida ilma lugejate-kuulajate-vaatajateta, ei saa teda olla ka ilma ajakirjaniketa. Ajakirjanike osa niihästi ajakirjanduse arengus kui ka kogu Eesti kultuuris ja poliitikas pole võimalik üle hinnata. Eks olnud ju esimene elukutseline ajakirjanik Johann Woldemar Jannsen see, kes oma ajalehes võttis kasutusele sõna "eesti" rahvuse tähenduses. Eks olnud Lydia Koidula meie esimene naisajakirjanik. Rahvusliku liikumise aja tuntuimad avalikud tegelased tegutsesid kõik pikemat või lühemat aega ajakirjanikena. Mainigem Carl Robert Jakobsoni, Karl August Hermannit, Ado Grenzsteini, Mihkel Vesket, Hugo Treffnerit jt. Kes möödunud sajandi ning sajandivahetuse tuntud kirjanikest ja luuletajatest polnud maitsnud ajakirjaniku leiba? Oma kirjanikuteed alustasid ajalehtedele kirjutamisega Eduard Vilde, Andres Saal, Juhan ja Jakob Liiv, August Kitzberg, Marie Under, Elise Aun, Anna Haava, Friedebert Tuglas — see loetelu saaks pikk.

Iseseisvusvõitluses ja Eesti Vabariigi ülesehitamises tuntuks saanud poliitikute hulgast võib jälle ridamisi leida neid, kes tegutsesid ühtlasi ajakirjanikena: Jaan Tõnisson, Konstantin Päts, Jüri Vilms, Ants Piip, Julius Seljamaa, Otto Strandman, Oskar Kallas tulevad kõigepealt meelde. Ajakirjanikke on ikka olnud nii rahvajuhtide kui kultuuritegelaste hulgas ja see pole teisiti ka tänapäeval. Tarvitseb kasvõi mõelda 1990. aastate iseseisvusliikumisele, kui rahvas paljusid ajakirjanikke enda etteotsa valis.

Tartu Ülikooli ajakirjandusosakonnas jätkub pidevalt andmebaasi koostamine ajakirjanike ning ajakirjanduses aktiivselt tegutsenud kaastööliste kohta. Kaugemas kavas on kokku seada Eesti ajakirjanduse biograafiline leksikon (EABL) umbes 2500 artikliga. Esialgu on olnud jõudu ja võimalusi vaid varasema perioodi (kuni 1940) ajakirjanike biograafiliste artiklite kirjutamiseks, millest on koostatud EABL-i I osa käsikirja algvariant.

Lähimineviku — Nõukogude Eesti ajakirjanduse ja selle ühiskondliku ning kultuurilise rolli uurimine ning mõtestamine on alles alanud. Seda hõlbustab kindlasti fakt, et meil on kasutada 1970.–

1980. aastatel ajakirjanduse ja auditooriumi kohta tehtud sotsioloogiliste uuringute tulemused.

Tsensuurisaladustelt kerkib kate

Tsensuuri valdkonnas ristub ajakirjanduse uurija tee poliitilise ajaloo uurija omaga, kuivõrd sõnavabadus ja selle piiramine on tihedalt seotud ühiskonna poliitilise süsteemi olemusega. Nagu Friedebert Tuglas on tabavalt märkinud, tsensuur on "süsteemiks saand vägivald". Selle vägivallasüsteemi tegelikku mõju meie ajakirjandusele ja üldse avalikule sõnale on praegu veel võimatu täies ulatuses kirjeldada ja hinnata. Liiga palju on "valgeid laiike" ja puuduvaid lülisid faktide reas, liiga palju tuleb järeldustes toetuda oletustele. Ehkki varasemate perioodide tsensuuri kohta (kuni nõukogude ajani) on siiski olemas küllalt häid publikatsioone (nt Depman 1957, 1959; Taev 1957, 1962; Issakov 1971, 1983), on kõik algallikad, mis võiksid rääkida nõukogude võimu poolt rakendatud tsensuurist, kuni viimase ajani olnud uurijatele kättesaamatud. Pärast tsensuuriorganisatsiooni kaotamist 1990. a oktoobris hoolitsesid aga ametkonna juhid selle eest, et suur hulk nende tööd kajastavaid dokumente kaoks (igaveseks?) Moskvasse. Just see, et arhiivimaterjalid on suures osas Eestist välja viidud või hävitatud, ongi üks põhjusi, miks eesti ajakirjandus- ja üldse kultuuriloo hilisperioodi kirjeldajatel-analüüsijatel seisab ees veel palju otsinguid ja vaeva, et viimaste aastakümnete sündmuste kohta materjali koguda ja killukestest terviklikku pilti koostada. Ilma tsensuurimehhanismi ja selle toimet sügavamalt uurimata pole aga võimalik ka Nõukogude Eesti ajakirjanduse tõsisem analüüs.

Pikka aega oli Eestis ajakirjandus kui osa okupeeriva riigi propagandamasinast väljaspool tõsist kriitikat. Nüüd võime juba hakata selle perioodi ajakirjandusele hinnangut andma eesti kultuuri, inimõiguste ning hea ja kurja seisukohalt. Muidugi tuleb hinnangute andmisel lähtuda konkreetsetest asjaoludest, mis ajakirjanikke ja autoreid tol perioodil võisid mõjutada. Oli ju siin mängus mitmekihiline süsteem, mis kontrollis, juhendas, suunas kirjutajate ja sõnavõtjate tegevust. Materjal, mis lõpuks ilmus, oli

pärast autori käest tulemist käinud osakonnajuhataja käes, kes võis midagi maha tõmmata, juurde kirjutada, sama võis toimuda toimetaja ja seejärel tsensori juures. Toimis kahekordne tsensuur: parteiline ja riiklik. Õigupoolest suunas ja korraldas nii eeltsensuuri kui järeeltsensuuri kogu parteisüsteem alates kohalistest parteiorganitest kuni keskkomiteeni välja. Sageli toimus ajakirjanduse mõjutamine suusõnal või telefoni teel, seetõttu on nüüd tagantjärele peaaegu võimatu jõuda jälile, kus tehti konkreetne piirav otsus mingi materjali või autori kohta. Partei "käena" toimis riiklik tsensuur, mida esindas Glavliti organisatsioon keskusega Moskvast ja allüksustega kõigis liiduvabariikides.

Tsensuuri kohta on viimastel aastatel ilmunud Eestis paar tõsiselt raamatut: P. Lotmani koostatud artiklikogumik *Tsensor Eesti raamatukogus* (Lotman 1991) ja K.-O. Veskimäe *Nõukogude ülevaade elu* (Veskimägi 1996), mis mõlemad käsitlevad tsensuuri tegevuse teatud aspekte, andmata Eestis kehtestatud järelevalvesüsteemist siiski täielikku ülevaadet. Nõukogude-aegse ajakirjandustsensuuri kohta on hiljaaegu ilmunud kaks artiklit Peeter Maimikult (Maimik 1994, 1996). Tartu Ülikooli sarjas *Eesti ajakirjanduse ajaloo*st on ilmunas kogumik, mis sisaldab tsensuuriorgani — Eesti NSV Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse (ENSV Glavliti) loomist, tegevust ja likvideerimist kajastavaid dokumente ning kommentaare nende juurde. Sellesse kogumikku arhiivides leiduvate materjalide hulgast valikut tehes on lähtutud eelkõige sellest, et nad käsitleksid ajakirjandustsensuuri nõukogude okupatsiooni ajal, ja seda mitte niivõrd tsensuuri kehtestajate, seega kommunistliku partei, kuivõrd "täidesaatva võimu", Glavliti rolli silmas pidades.

Ka Tartu Ülikoolis koostatav dokumendikogumik ei võimalda parimagi tahtmise juures avada meie trükiajakirjanduse ja selle kaudu eesti kultuuri kallal toime pandud vägivalda täies ulatuses. Dokumentide avaldamise eesmärgiks on näidata, kuidas nõukogude tsensuur Eestis kehtestati ja millised olid tema põhilised toimemehhanismid. Järelevalvemehhanism toimis Glavliti, kommunistliku partei, KGB ja mõnel määral teistegi okupatsioonistruktuuride koostöös, nende tegevus oli paralleelne ja läbipõimunud, kuid kõigi osapoolte sammud pole dokumentide vahendusel võimalik võrdsel määral jälgida. Kogumiku materjalid pärinevadki

eelkõige Eesti Riigiarhiivist (ERA; Tallinnas, Maneebi t 4) ja selle filiaalist, nn parteiarhiivist (ERA fil.; Tallinnas, Tõnismägi 16a). Peale arhiivimaterjalide sisaldab kogumik nõukogude okupatsioonivõimude poolt keelatud eestikeelsete perioodiliste trükiste koondnimekirja, mis on koostatud Kultuuriministeeriumi tellimisel Tallinna Pedagoogikaülikooli infoteaduste osakonna andmebaasile tuginedes.

Hävitatud Eesti Vabariigi esimesel perioodil kujunenud sadade ajalehtede-ajakirjadega ajakirjandussüsteemi, rajas nõukogude võim oma, rangetes raamides funktsioneeriva, tsenseeritud ajakirjanduse. Dokumendid annavad kinnitust väidetele nõukogude okupatsiooni kuritegelikust rollist meie rahvuskultuuri, sealhulgas trükiajakirjanduse suhtes.

Juba juulis 1940 alustasid uued võimumedel sisekaitseülem Harald Habermanni otsuste (ERA, f 852, n 1, s 2602) alusel suurpuhastust trükikodades, raamatukauplustes ja raamatukogudes, et kõrvaldada “kahjulikud trükitooted”.

Nõukogude okupatsioonivõimud asendasid sel perioodil senise ajakirjandussüsteemi kommunistliku partei poolt juhitud. Suurem osa eesti ajakirjanikest eemaldati toimetustest, arreteeriti ja saadeti vangilaagritesse või hukati, osa suutis põgeneda. Uued koosseisud komplekteeriti nendest, kes nõustusid tegema koostööd, ning N. Liidust tulnud inimestest. Toimetuste varad võeti üle, trükikojad natsionaliseeriti ja seda küllaltki head majanduslikku baasi kasutades asendati kiiresti endised väljaanded uute, kommunistlikega. Tallinnas hakkas *Uus Eesti* baasil ilmuma *Rahva Hää* kui ametiühingute häälekandja, *Päevalehest* tehti Kommunistliku Partei Keskkomitee häälekandja *Kommunist*, lisaks pandi käima *Maa Hää* maarahvale ja *Noorte Hää* kommunistlike noorte häälekandjana. Tartus hakkas *Postimehe* asemel ilmuma *Tartu Kommunist*, Viljandi *Sakalast* sai *Punane Täht* jne. Ajakirjadest asendati *Varamu Viisnurgaga*, *Nädal Pildis Sirbi* ja *Vasaraga* jne. Üksnes *Looming* jätkas ilmumist endise nime all, kuid muudetud, tsenseeritud sisuga. Enne 1940. aastat oli Eesti Vabariigis tegutsenud tuhandeid meie rahvuskultuuri edendavaid seltse, millest paljudel oli oma väljaanne, aga juba okupatsiooni esimesed kuud said neile saatuslikuks — nad suleti, kuna nende tegevus olevat vastuolus “töötava rahva huvidega” (Organisatsioonide ... 1940).

9. oktoobril 1940 jõustus ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus, millega kaotati kõik seni vabahariduslikku tööd teinud seltsid ja nende varad natsionaliseeriti (Määrus ... 1940).

Sellest, et alles jäi vaid kommunistlikku maailmavaadet järgiv ajakirjandus, võimu haaranutele ei piisanud — alustati varem loodud intellektuaalse pärandi, sealhulgas perioodiliste trükiste revideerimist ning hävitamist. Selle protsessi algetapi teostas Haridusministeeriumi juurde loodud komisjon, mille juhatajaks määrasid tolelaegsed kultuuri- ja haridusjuhid Johannes Semper ja Paul Rummo sama ministeeriumi nõuniku August Alle. Suuniseid andis komisjonile endise, Eesti Vabariigis tegutsenud Propagandatähtsuse asemele loodud Informatsioonikeskuse esindaja Nikolai Puusepp. Komisjoni esimese, 23. augustil 1940. a toimunud istungi protokollist ei selgu, millised need suunised olid. On vaid öeldud, et “N. Puusepp selgitab pikemalt neid põhimõtteid, mis komisjonil tuleks võtta oma töö aluseks” (ERA, f R-14, n 1, s 398, l 37). Nii see ka jätkus — põhimõttelised juhendid jäeti protokollimata. Küll aga võib ettekirjutuste kohta järeldusi teha, uurides komisjoni koostatud nimekirju hävitamisele määratud trükistest. Nii on seal näiteks kirjas: “Kõrvaldamisele kuulub kõik Kaitseliidu ja Naiskodukaitse kohta käiv kirjandus, s.o. raamatud, brošüürid ja perioodilised väljaanded” (ERA, f R-14, n 1, s 398, l 40). Kõrvaldamisele kuulusid komisjoni otsusel ka *Eesti Politseileht*, *Piirivalve*, *Kõrgem Sõjakool*, ajakiri *Eesti Skaut*, Noorte Kotkaste juhtide ajakiri *Kotkad*, ajakirjad *Noor Sepp* ja *Maanoored* jpt. Töötava rahva ja sotsialismi ülesehitamise vaenlasteks kuulutati ning määrati kõrvaldamisele ja hävitamisele ka asutise *Fenno-Ugria* ja Eesti Hõimuorganisatsioonide häälekandja *Eesti Hõim*, Eesti Rahvuslaste Klubide Liidu ajakiri *ERK*, ajakiri *Eliit*, Läti—Eesti ühingu kuukiri jpt.

Lisaks minevikupärandi hävitamisele, trükiste ja autorite keelamisele nägi stalinlik-pdanovlik stsenaarium eesti kultuurielule, sealhulgas ajakirjandusele kui kultuurikandjale ette süstemaatilist, rangete eeskirjadega järelevalvet, täielikku riiklikku ja parteilist kontrolli. 23. oktoobril 1940 alustas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu juures tegutsemist N. Liidus juba ligi 20 aastat väljendusvabadust raamidesse surunud Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse kohalik filiaal (ERA, f R-17, n 1, s 5). Selle tegevust

kajastavaid dokumente arhiivides peaaegu pole, sest need hävitati 1941. a augustis enne evakueerimist. Vähemalt kirjutas nii ENSV Kirjandus- ja Kirjastusajade Peavalitsuse ülem L. Päll oma salajases aruandes EKP KK-le 1948. a (ERA, f 1, n 47, s 35, l 2). Võib siiski arvata, et tsensuuri funktsioonid jäid N. Liidus läbi aastakümnete enam-vähem samaks ja ENSV Glavliti hilisemad põhimäärused (näiteks see, mis kinnitati 1958. aastal) suudavad piisavalt täpselt anda pildi selle asutuse funktsioonidest varasemal perioodil. Mainitud põhimäärus ütleb: Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Sõjaliste ja Riiklike Saladuste Trükis Avaldamise Vältimise Peavalitsuse (Eesti NSV Glavliti) ülesandeks on: teostada eelkontrolli kõigi Eesti NSV territooriumil asuvate kirjastuste, ajalehtede ja ajakirjade toimetuste ja teiste organisatsioonide poolt väljaantavate üldiseks kasutamiseks määratud trükitoodete üle; kontrollida raadios ja televisioonisaatekavas olevaid materjale ja Eesti Telegraafi Agentuuri (ETA) materjale, mis on määratud üldiseks avaldamiseks ja levitamiseks; kontrollida Eesti NSV-sse saabuvat kirjandust; käsikirju, tekste, fotonäitusi jt materjale, mis saadetakse välismaale; raamatukogusid, kinosid, teatreid, näitusi, kunstitooteid, kinofilme jne; teostada järelkontrolli Eesti NSV-s väljaantavate trükiste üle (pärast nende trükist ilmumist); kontrollida trükitoodete trükkimiseks ja ilmumiseks kehtestatud eeskirjade täitmist kirjastavate organisatsioonide, polügraafiaettevõtete ja teiste asutuste poolt (ERA, f R-17, n 3, s 34, l 8–14).

Põhimäärus pani tsensoritele ka ülesande valvata partei ideoloogilise joone järgimise üle avalikus sõnas ja teatada vastavatele instantsidele selle rikkumise juhtumitest. Lisaks sellele pidid nad “regulaarselt informeerima ja konsulteerima ajalehtede ja ajakirjade toimetuste, kirjastuste, raadio ning televisiooni ja teiste asjaosaliste organisatsioonide juhtivaid töötajaid tsensuuriorganite põhinõuetest” (samas).

Glavliti oli õigus keelata ideoloogiliselt ohtlikuks tunnistatud või avalikustamisele mittekuuluvaid andmeid sisaldavate materjalide trükkimine ja levitamine. Kõik väljaandjad ja kirjastajad olid kohustatud saatma igast trükisest ühe signaaleksemplari Glavliti järelkontrolliks. Kirjastavad ettevõtted, toimetused, sideorganid ja teised asutused olid lisaks sellele kohustatud kind-

lustama vastavalt sisustatud eri ruumi tsensoritele, et vahetult kontrollida väljaantavaid trükiseid ja edastatavaid saateid.

Tsensorid lähtusid oma tegevuses salajasest *Avalikus trükis, raadios ja televisioonis avaldamiseks keelatud andmete loetelust*, mida pidevalt täiendati ja mille viimane, 1987. a variant kujutas endast ligi 200-leheküljelist väikeses, tihedas kirjas raamatut (*Peretšenj ...* 1987). Lühüülevaade sellest loetelust on esitatud artiklite kogumikus *Eesti ajakirjanduse ajaloo IX* (vt Maimik 1994).

Kõige raskem on muidugi saada pilti tsensuuri konkreetsest tegevusest ühe või teise autori loomingu, ajalehe- või ilukirjandusliku teksti kallal. Siin aitavad kindlasti nii tsenseerijate (kommunistliku partei funktsionääride, Glavliti töötajate jt, nt Maasik 1996) kui ka tsenseeritute (ajakirjanike, kirjanike jt, nt Remsu 1993) memuaarid. Kahjuks pole ajakirjanikud olnud kuigi aktiivsed oma tsensuuri-kogemuste kirjapanekul. Kõige produktiivsem on selles vallas ilmselt olnud kirjanik Heino Kiik, kellelt on viimastel aastatel ilmunud ridamisi päeviku laadis memuaare. Tsiteerigem: "Saan Sirje Ruutsooga kokku Sakala tänava suure maja esimese korruse fuajees, nagu telefonis kokku leppisime. Samas üleval asuvad "Keele ja Kirjanduse" ruumid. Ootamatult pistab ta mulle pihku masinakirjas löödud teksti — loe läbi ja vaata, kas tahad alla kirjutada. Loen. Kiri on adresseeritud "Pravdale", "Rahva Häälele" ja "Sovetskaja Estoniale". /---/ On kirjutatud teravusteta ja teema on õige. Kirjutan kohe alla. Mu meeleolu muutub erksaks, nagu oleksin millegi tavaelust suurema sündmuse juures. See kiri läheb täiesti sellesse meeleolusse, milles ma olen viimased aastad elanud ja tegutsenud. /---/ Ütlen Sirje Ruutsoole, et püüdku saada rohkem allkirju, eriti kirjanikelt, sest ainsad, keda riik kardab, on kirjanikud. Väheste allkirjadega väljaminek aga oleks enesetapp" (Kiik 1994a: 95).

"16. III 1982. Tegin kunagi ettepaneku Teet Kallase määramiseks venekeelse ajakirja "Tallinn" toimetajaks. Teet räägib, et tema kandidatuur oli olnud päris ametlikult päevakorras ja kiideti heaks, kuid siis tuli jama selle "Loomingus" "sini-must-valge" ilmunisega ja temale kui toimetaja asetäitjale tõmmati kriips peale" (Kiik 1994b, 32).

"22. V 1982. Postkastis on "Looming" nr. 5. Selles on "Vastused "Loomingu" küsimustele". /---/ Tsensor on välja võtnud

kirjaniku palga küsimused, välisreisidele mittesaamise, vaikiva kirjanduse küsimuse ja sotsiaalse tellimusega seotud mõtted” (Kiik 1994b, 47).

“2. XII 1982. Kuuldavasti saatnud filmistuudio vastav ametiisik mu stsenaariumi “Niisugused me olemegi” Julgeolekusse ja sealne hinnang olnud — see on nõukogudevastane paskvill, mille levitamise on seadusega karistatav. Ometi on mu kirjutis täiesti dokumentaalne. Nõukogude tegelikkus on julgeolekumeeste määrangu järgi paskvill. Julgelt ütlevad” (Kiik 1994b, 93).

“28. IV 1987. Kalle Kurg öelnud eile, et tuli ametlik keeld — “Mariat” ei tohi avaldada! See teade jahmatab mind. Vastaspool on siis otsustanud võidelda viimse veretilgani. Arusaadav ka — kui juba “Maria” ilmub, siis pärast seda võib iga asi ilmuda, siis on tsensori võim murtud. Siis saab ju nõukoguliku riigi suur tugi sootumast ära lammutatud” (Kiik 1995, 63).

Totaalse tsensuuri ja mahavaikimise perioodist on nüüd mitu aastat möödas. Eesti ajakirjandus, kirjandus, kunst on maitsnud peaaegu piiramatut vabadust, mida Eesti Vabariigi põhiseadus ka deklareerib. Ettevaatust ja kõhedust tekitavad aga valitsuse samud, millega püütakse piirata teoste levikut nende sisu tõttu (esialgu küll tõesti vaid pornograafia tõkestamiseks, ent edasi?). Alati on võimalolijad leidnud piisavalt palju häid ettekäändeid neile ebamugavust valmistava sõnavabaduse piiramiseks ning liigjulgete suu- ja sullepruukijate ohjeldamiseks. Kuid ainult vaba ajakirjandus suudab silma peal hoida neil, kes võimu juures, täita ühiskonna valvekoera rolli, anda inimestele vajalikku infot ja jääda ikka rahvuskultuuri lahutamatuks osaks.

Allikad

Aarelaid, Aili 1990: *Rahva mäluustrid. Kultuuriteoreetilisi etüüde*. Tallinn.

Depman, Jaan 1957: Materjale C. R. Jakobsoni ajalehe asutamise katsete ja kirjastamistegevuse kohta aastatel 1868–1876. *C. R. Jakobson ja tema ajastu*, 183–202. Tallinn.

- Depman, Jaan 1959: Teateid Eesti ajakirjanduse eelajaloost. *Keel ja Kirjandus*, 4, 234–236.
- Harro, Halliki 1994: Ajalehtede tiraažide analüüsi võimalusi. *Eesti ajakirjanduse ajaloost IX*, 73–84. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Harro, Halliki & Somelar, Meelis 1996: Eesti ajaleheturu kujunemise aspekte kahe maailmasõja vahelisel perioodil. *Eesti ajakirjanduse ajaloost X*, 37–61. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Issakov, Sergei 1971: Tsaarivalitsuse tsensuuripoliitikast eesti ajakirjanduse suhtes 19. sajandi teisel poolel. *Läbi kahe sajandi*, 108–140. Tallinn, Eesti Raamat.
- Issakov, Sergei 1983: *Arhiivide peidikuist*. Tallinn, Eesti Raamat.
- Kiik, Heino 1994a: *Eluromaan*. Tallinn.
- Kiik, Heino 1994b: *Stipendium (Aasta 1982)*. Tallinn.
- Kiik, Heino 1995: *Fataalne optimist (Aasta 1987)*. Tallinn.
- Laugaste, Eduard 1971: Ajakirjanduse abist eesti rahvaluule kogumisel 19. sajandi teisel poolel. *Läbi kahe sajandi*, 141–155. Tallinn, Eesti Raamat.
- Lauk, Epp 1996a: Eesti ajakirjanduse süsteemi kujunemine. *Eesti ajakirjanduse ajaloost X*, 5–36. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lauk, Epp 1996b: Ajakirjanduse ajaloo periodiseerimisest. Eesti ajakirjanduse arenguetapid (kuni 1944). *Keel ja Kirjandus* 11, 765–776.
- Lotman, Piret 1991: Tsensoor Eesti raamatukogus. Uurimusi eesti raamatukogunduse ajaloost 3. (Koostanud P. Lotman). *Eesti Rahvusraamatukogu toimetised* 2. Tallinn.
- Maasik Mari 1996: Inimlikult oli toimetajatest muidugi kahju. *Luup* 9, 29.04.
- Maimik, Peeter 1994: Eesti ajakirjandus nõukogude tsensuuri all. *Eesti ajakirjanduse ajaloost IX*, 85–108. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Maimik, Peeter 1996: Tõkked ajalehtede-ajakirjade trükkimise teel enne tsensuuri kaotamist Eestis. *Eesti ajakirjanduse ajaloost X*, 99–107. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Määrus 1940: ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus poliitharidustöö korraldamise kohta. *ENSV Teataja* 1940, 24, 221–223.
- Organisatsioonide sulgemisest. *Rahva Hää* 24.08.1940.
- Pereštšenko ... 1987: *Pereštšenj svedenii, zapreštšonnõh k otkrõtomu opublikovaniju*. Glavlit SSSR, sekretno. Moskva.
- Remsu, Olev 1993: Juubelijuttu Teet Kallasega. *Looming* 4, 510.
- Taev, Karl 1957: J. W. Jannsen tsensori "kitsas väravas". *TRÜ Toimetised*. Vihik 51. Tartu.
- Taev, Karl 1962: Venemaa tsensuuriseadusandluse administratiivsest rakendamisest Baltimaadel 1850–1870. *TRÜ Toimetised*. Vihik 117. Tartu.

Tommila, Päiviö 1988: Tutkimussuunnitelma ja sen toteuttaminen. *Suomen lehdistön historia I. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, 10–20. Kuopio, Kustannuskiila Oy.

Veskimägi, Kaljo-Olev 1996: *Nõukogude unelaadne elu*. Tallinn.

II

KUIDAS TÄHENDUSI UURITAKSE?

Mikko Lehtonen

Siin vaatlen ma teksti, konteksti ja lugeja omavahelisi suhteid. Teatavasti ei ole need just eriti ühemõttelised ja seetõttu pole ime, et nad on viimastel aastakümnetel pakkunud peamurdmist õige paljudele tekstiuurijatele. Oma ettekandes katsungi sellesse kaosesse mingisugust korda luua loo abil, mille intriigi võiks lühidalt esitada niimoodi: Tekstiuurimises on viimastel aastakümnetel toimunud rida nihkeid. Kirjanduse uurimises tekkis nihe 1960. aastatel, kui — ennekõike Barthes'i poolt tiivustatuna — tähelepanu pöördus autoritelt järjest rohkem tekstidele enestele. 1970. aastast alates siirdus tekstiuurijate tähelepanu juba suurel määral tekstidelt kontekstidele. Kultuuriuurimise teke ja areng on iseenesest tähendanud just kontekstuaalsete seikade jõulist esiletõusmist tekstuaalsete tähenduste uurimises. Samas on aga kultuuriuurimuse sees alates 1980. aastatest tõusnud esile lugeja kuju — niisiis lugejad mitte üksnes semiootiliste märkidena, vaid ennekõike lihast ja luust olenditena, kes toovad oma eluloo ja elukorralduse kaudu tekstuaalsete tähenduste moodustamisse oma enese tõlgenduskarkassi.

Järgnevalt üritangi juhtida meid kõiki tekstidest konteksti kaudu lugejateni. See, mis ma räägin, põhineb paljuski mu raamatul *Tähenduste maailm*, mis ilmus hiljuti kirjastuse "Vastapaino" vahendusel. Vajaduse korral tuginen ka oma 1994. aastal ilmunud raamatule *Kükloop ja koiott*.

*

Sageli tajutakse tekste — näiteks romaane, TV-sarju või leheuudiseid — nii, nagu oleksid need "aken maailma". Sel juhul pööratakse tähelepanu niisugustele seikadele nagu näiteks tekstide tege-

laskujud või nende tegelikkusega kokkupuutuvad väited ega märgata, et tekstid ei jäljenda tegelikkust, vaid otse vastupidi — nad toodavad seda tekstuaalselt. Ka tekstide tegelaskujud, väited jne on loodud tekstuaalsete vahendite abil.

See lähenemisviis omakorda võlgneb üsna palju post-saussure'likule keelekäsitusele. Sõna "post" on siin oma kohal, sest teatud otsustavas tähenduses ületab kõnealune käsitus Ferdinand de Saussure'i keelekäsituse piirid. Rohkem kui keele suhe maailmaga või selle eri tähenduste suhe keelekasutajatega huvitas Saussure'i ju keele süsteem kui niisugune. Ennekõike uuris Saussure "tähistaja" ja "tähistatava" suhet märgi sees, mitte aga märgi suhet oma keelevälises tegelikkuses eksisteeriva tähendusega. Tema tähelepanu objektiks olid seega eelkõige märkide kõige üldisemalt tunnustatud ja seetõttu kõige selgemad tähendused ehk siis nende denotaadid. Kokkuvõtteks võibki öelda, et Saussure pööras kõige rohkem tähelepanu sõnade vahetutele, sõnaraamatu-tähendustele.

Saussure'i järel tõstatas eriti Roland Barthes (1915–1980) küsimuse tähenduse moodustumisest märkide ja lugejate vahelises dialoogis. Kui Saussure peamine huviobjekt oli "denotaat", siis Barthes tähistas terminiga "konnotaat" seda vastastikust mõjutamist, mis tekib siis, kui märk kohtub oma kasutaja tundemaailma ja kultuurilise valmisolekuga.

Terminitel "denotaat" ja "konnotaat" on pikk ajalugu, mille jooksul neile on omistatud väga erinevaid tähendusi. Tavaliselt mõistakse "denotaadi" all mingi sõna esmajärgulist, põhilist tähendust, kuna "konnotaadi" all mõistetakse selle sõna referendiga seostuvaid omadusi, kontekste ja emotsionaalseid reaktsioone. Ometigi käsitas Barthes — innustatuna taanlase Louis Hjelmslev' õpetusest — konnotaadina kõiki neid tuletatud tähendusi, mida teatud koodid ühendavad denotatiivsete tähendustega. Nii näiteks on pudelisildil oleva pealuu denotaadiks "mürk" ja konnotaadiks "ohtlik" või "ära joo".

Barthes kritiseeris tema poolt "klassikaliseks" nimetatud märki, mis "on suletud üksus, mille suletus peatab tähenduse, takistab seda kõikumast, mitmeks jagunemast ja ekslemast". Selle asemel rääkis ta sõnade "signifitseerivast" (tähendustavast) kasutamisest tegevusena, mis ei toimu mitte abstraktsel keeletasandil, vaid

teksti, konteksti ja lugeja kokkupuutes. Keelelised tekstid olid Barthes'i meelest produktiivsed loovuse näitelavad, kus teksti loojad ja lugejad üksteisega kohtusid (Barthes 1993, 172–177).

Ta kirjutas:

Signifikatsiooni vabastamine monoloogilisest reeglipärasusest ja selle pluraliseerimine on möödapääsmatu: seda vabastamist on teeninud "konnotaadi" mõiste (ehk siis sekundaarsete, selgelt suunatud, assotsieeritud tähenduste või denoteeritud sõnumile külgepoogitud semantiliste võnkumiste hulk) (Barthes 1993, 179).

Barthes'i vaatenurgast on "denotatsioon" märgi poolt vahendatud "tähttäheleline tähendus". Näiteks Barbie-nukk denoteeris 1959. aastast alates müügil olnud mängunukku, mille pikkus on 29,2 cm, rinnaümberruud 13,3 cm, vööümberruud 7,6 cm ja puusaümberruud 10,8 cm (viimastel aastatel on need mõõdud veidi muutunud). Kõne all on niisiis Barbie-nuku tähttäheleline kujutamine ja ei midagi muud.

Barbie-nuku konnotaadid on barthes'ilikust seisukohast lähtudes täiesti omaette asjad. Ühe käsitluse järgi on kõnealune nukk märgiks selle kohta, et emadus ei ole enam kaugeltki Ühendriikide tüdrukute peamine rollimudel, sest Barbie veedab aega lausa kurtisaani kombel — rõivaid ostes või siis Keni ja teiste nukuilma tegelaste seltsis aega surnuks lüües (Berger 1995, 85). Võib ette kujutada ka seda, et Barbie esitab tütarlastele teatava mudeli sellest, milline peaks olema naisekeha, või siis sümboliseerib luksuslikku elu üldeldse. Konnotaate on denotaatidest märgatavalt raskem loetleda juba seetõttu, et neid võib olla kasutuses lõputu hulk.

Terminit "konnotatsioon" kasutabki Barthes nende kultuuriliste tähenduste kohta, mida seotakse märkide ja märkidest laiemategi tähenduslike üksustega — äiteks keelekujundite või terviktekstidega. Termin tuleneb ladinakeelsest verbist *connotare* — tähistada midagi millegi kaudu. Konnotaadi puhul on niisiis olulised need ajaloolised, sümboolsed, emotsionaalsed ja muud seigad, mida mingi tähenduslik üksus võib aktiveerida (Berger 1995, 84).

Niisiis on Saussure'i ja Barthes'i käsitustes keelest ja tähendustest oluline erinevus. Seal, kus keel oli Saussure'ile süsteem, mis oma tähendusi ise määratles, nägi Barthes tähenduste kuju-

nemises olulise olevat ka keelt kasutavate inimeste osa. Essees “Autori surm” kirjutab Barthes:

Teame nüüd, et tekst ei koosne mitte reast üksteisele järgnevaist sõnadest, mis väljendavad vaid ühtainsat, omal moel teoloogilist tähendust (mis oleks Kirjaniku-Jumala “sõnum”). Selle asemel väljendab tekst mitmemõõtmelist ruumi, milles väga mitmesugused kirjutised liituvad ja võistlevad ja mitte ükski nendest pole algupärane: tekst on keeruline kude kultuuri tuhandetes hääldes sündinud laenudest (Barthes 1993, 115).

“Autori surma” lõpus kuulutaski Barthes, et autori surm tähendab ühtlasi lugeja sündimist. Tähenduste moodustumise keskmeks muutus lugeja ja tähenduste tegelikuks kohaks lugemine (Barthes 1993, 116–117).

Barthes'i lähenemisviis konnotatsioonile viitab keele tähistajate produktiivsusele. Traditsioonilises käsituses tähistajatest arvati, et iga tähistaja määrab ära selle peaaegu probleemivaba suhe tähistatavaga. Näiteks tähistajat “sadu” võidakse arvata tähistavat “atmosfääris leiduva veeauru mahasadamist veepiiskadeks tihenevult”, “lume, lõrtsi, rahe ja jääkristallide sadamist” ja veel “midagi, mida kusagil palju ette tuleb”, nagu sõna “sade” all seletab *Suomen kielen perussanakirja*. Kuid needsamad määratlused vihjavad sellele, et kui sõna “sade” kasutatakse eri kontekstides, siis kutsuvad kõnealused kontekstid meid pöörama erilist tähelepanu just sõna tähendusvarjunditele. Näiteks väljend “vihkan sadu” suunab meie tähelepanu saju teatud omadustele — ennekoike sellele, kuidas kõneleja tajub vihmapiiskade langemist krae vahele. Kui kõneleja jätkab tõdemisega “maainimesed on vist küll rahul”, keskendub meie tähelepanu hoopis teistele sajuga seostuvatele asjaoludele (taimekasvu edenemisele ja muule selletaolisele) (vt Palmer 1991, 52–53). Kummalgi juhul loob kasutusseos teiste sõnadega sõnale oma tähenduse.

Kui mõte tähenduste kontekstuaalsest sõltuvusest kehtib üksikute sõnade puhul, siis võib põhjendatult arvata, et seesama toimib ka tekstide puhul. Sellest vaatenurgast lähtudes ei ole ka tekstidel semiootiliste esemetena loomumaseid tähendusi, vaid ka nende tähendus sõltub kasutamissituatsioonist.

Tekstide tähendusi võib otsida ja ongi otsitud mitmest suunast. Kõige levinumaks lähtekohaks on püüd konsolideerida teksti tähenduste paljus suhteliselt piiratud objektiks, "tekstiks iseneses". Nõnda on siis teksti vaadeldud keerulise, ent siiski enam-vähem püsiva ja kindlapiirilise objektina, mis sisaldab mitmeid tähendustasandeid, mida üksteise järel lahti harutades võime jõuda teksti tuumani ehk siis selle "lõpliku tähenduseni". Seesuguse teksti-immanentse (teksti piirides püsiva) käsitluse puhul lähtutakse sellest, et lugejate poolt loodud tähendused asuvad tegelikult ikkagi "tekstis eneses". Samas tähendab aga mõte "tekstidest iseeneses" nende eraldamist kõigist kasutusseostest ehk siis tekstide dekontekstualiseerimist.

Mõttel "tekstist iseeneses" on omajagu mõistlikku sisu, nimelt see, et tekstidel on oma sisemine struktuur, mis omakorda mõjutab seda, kuidas neid tekste loetakse. Seejuures ei võeta siiski arvesse asjaolu — või siis peetakse seda marginaalseks —, et tekste võib lugeda mitut moodi, et ükski tekst ei ole kunagi lünkadeta tervik, ning et tekste võib ka teadlikult vastukarva lugeda. Selle asemel et vaadelda "puhta" teksti ja "pädeva" lugeja abstraktset kohtumist, tuleks uurida aktuaalset kirjutamist ja aktuaalset lugemist, mida omakorda ei saa lahutada sellest kultuurilisest praktikast ja neist suhetest, mille mõjuväljas tegutsevad kirjutajad ja lugejad. Tähendus ei ole nimelt kunagi otsekui teksti sisse valmis kirjutatud, vaid see kujuneb teksti lugemise käigus, mida peale teksti mõjutavad veel lugeja enese asetumine kontekstidesse ja kultuurilistesse tavadesse. Tähendus on oma olemuselt protsessuaalne ja just protsessina tuleks seda ka uurida.

Tekstide analüüsimisel semiootilise esemetena ei pruugi küsimus olla sugugi selles, et uuritakse vaid ühte tähendust. Lähtekohaks võiks pigem olla see, milliseid tähendusvõimalusi mingi tekst avab. Seega "tekst on produktiivsus", nagu ütles Roland Barthes. See on "loomise näitelava, kus kohtuvad teksti looja ja selle lugeja" (Barthes 1974, 177). Produktiivsusena ja loomise näitelavana võib teksti iseloomustada Vana-Kreekast pärineva sõnaga *poiesis* ehk 'tegemine'. Tekstide uurimist *poiesise*'na võib omakorda nimetada poeetikaks. Etümoloogiast lähtudes poeetika uurib seda, kuidas tekst on tehtud ja milliseid tähendustingimusi see sisaldab. Tekstipoeetika keskseteks küsimusteks ei ole mitte

mis ja mida nagu traditsioonilisel tekstiuurimisel, vaid miks ja kuidas. Sellise poeetika ülesandeks on uurida seda, mida kõike ja milliste vahendite abil suudavad tekstid tähendada.

Enam-vähem kõik kirjapandud tekstid ühtlasi tähendavad midagi. See ei tulene siiski mitte sedavõrd tekstide mõistetavusest iseeneses, vaid sellest, et nad aktiveerivad lugejas teadmisi ja oskusi, mis tekstis sisalduva tähenduste toorainega liitudes produtseerivad mõistetavust. Tekstide võime toimida tähenduste toorainena tuleneb omakorda nende toetumisest teatud keelelistele omadustele, milleks on muu hulgas sõnalised ja grammatilised valikud, verbide ajavormide ja kõneviiside valikud, teksti seos lugejale varem tuntud tekstidega (näiteks lugeja teadmine ajalehe-artiklite kohast kultuuris laseb tal neid lugeda kui mingite sündmuste või olukordade "tegelikke" selgitusi, kuna lugeja teadmised romaanidest suunavad ta neid lugema "fiktsoonidena"), teatud varjatud või ka väljaöeldud ideoloogilised vaated ja isegi tüpograafilised erijooned (tekstitüüp, küljendus jne).

Meie teema seisukohalt ei ole kaugeltki teisejärguline ka see, et kõik mainitud keelelised ja muud erijooned, mille abil tekstid on võimelised lugejaile midagi tähendama, on otseselt seotud lugejate eelteadmistega. Lugejad moodustavad suhteliselt ühetaolise käsituse tekstidest üksnes selle abil, mida nad juba teavad. Tekstide loetavus ei ole üksnes teksti sisemine omadus, vaid see sõltub ka teatud tekstivälistest teguritest.

Semiootiliste esemetena ühendab tekste veel üks äärmiselt tähtis seik — nimelt see, et nad kõik on representatsioonid. Tekstide representatiivset olemust saamegi uurida selle kaudu, et neis esitatakse lugusid tegelikkusest.

Jutustused moodustavad olulise osa meie püüetest maailma korrastada ja oma elu mõtestada. Jutustamisega ei ole meil tegu mitte üksnes romaane lugedes või filme ja teleseriaale vaadates, vaid ka näiteks mõnda omaenese kogemust läbi arutades või eelolevaks nädalaks plaane tehes. Jutustamist kohtame kõigil aegadel, kõigis paikades ja kõigis ühiskondades. Jutustamine sünnib meie maailmakogemuste ja nende verbaliseerimise puutepunktis. Kuid nagu rõhutas Roland Barthes, ei ole jutustused meie kogemuste puhtad ja lihtsad koopiad, vaid nende tähendustamine teatud viisil (Barthes 1988, 95; 130). Elu muutmine jutustusteks loob

muidu lõppematuna paistvasse juhtumusteahelasse algusi ja lõppe. Jutustamine surub meie kogemused teatud vormidesse, mille abil see vormib ja korrastab ka maailma, milles me elame. Sellele vaatamata ei ole ka jutustustes midagi enesestmõistetavat ega "looduslikku". Alguste ja lõppude valimine, jutustusse haaratud ainese kõlblikuks tunnistamine ja ülejäänud kõrvalejätmine on tihedalt seotud käibel olevate jutustamismallidega.

Jutustamine ja väärtustamine on teineteisega tihedalt seotud mõisted. Jutustades korrastatakse aines inimlikku kogemust esitama ja selgitama just teatud viisil. Jutustus on ruumilise ja ajalise ainese liigendamine põhjuste ja tagajärgede ahelateks. Neil ahelatel on algus, keskpaik ja lõpp. Nad sisaldavad hinnanguid sündmuste olemusele ning ühtlasi informatsiooni selle kohta, kuidas jutustaja tajub kõnealuseid sündmusi ja kuidas ta saab neist rääkida.

Nõnda siis on ka jutustuste puhul samahästi kui võimatu eristada teksti ja selle konteksti ehk siis kõike seda, mida jutustaja eeldab publikut teadvat. Jutustused on vormi poolest pigem kontekstuaalsed, nad eeldavad, et lugeja tunneks nende esitamismorme. Näiteks kui muinasjutuvestja alustab sõnadega "oli kord", ei oota ta, et kuulaja või lugeja võtaks seda algust täht-tähele ja hakkaks arutama kõnealuse tegelaskuju ühekordsuse üle, võrreldes seda olukorraga, kus see tegelaskuju oleks olnud kaks või isegi kolm korda.

*

Niisiis põrkub iga öeldud või kirjutatud sõna kokku loendamatu hulga teiste sõnadega. See, mida tähendavad need teised sõnad, määrab omalt poolt olulisel määral ära selle, kuidas me loeme sõnu, mida me kohtame. See asjaolu, mida Mihhail Bahtin nimetas heteroglossiaks, rõhutab konteksti olulisust tähenduste moodustumisel. Tekstid omandavad alati tähenduse teiste sõnade kontekstide kaudu.

Tekstid on suutelised oma lugejatele midagi tähendama üksnes teatud kontekstis. Et kirjeldused ei saa kunagi olla ammendavad, vaid sisaldavad alati valikuid, tuleb kirjutajatel vältimatult vähemasti mingil määral toetuda kontekstuaalsele teadmisele, mida nad lugejailt eeldavad.

“Tekstidest iseeneses” ei ole kunagi võimalik midagi eriti märkimisväärselt öelda. Rääkimine saab võimalikuks alles siis, kui otsustatakse, millises kontekstis see või teine tekst analüüsi-objektiks muudetakse: kas võetakse lähtekohaks näiteks autori oletatavad intentsioonid, autori kaasaja publiku lugemus või midagi muud. Tegelikult ei ole meil iialgi võimalik leida “puhast teksti” või “teksti iseeneses”. Ja vaevalt et keegi hakkaks “teksti iseeneses” lugemagi. Tekstide lugemisel on pigem alati “tekstivälised” põhjused, tulenev need siis vaimse naudingu otsinguist, vajadusest aega surnuks lüüa, uurimuslikest huvidest või millest tahes muust. Ka katse lugeda “teksti iseeneses” on juba teatud laadi lugemine, millega liitub eriline intentsioon: katse tuua välja “tekst ise”.

*

Tekstidel on kindlasti suur tähtsus tähenduste moodustumisel. Nad üritavad oma lugejaid positsioneerida mitmel eri viisil, mida lugejad omakorda võivad kas järgida või mitte. Tekstid üritavad lugejaile pakkuda teatud lugemisviise, teatud esiletikkuvaid tõlgendusvõimalusi. Selles suhtes on tekstide vahel suuri erinevusi. On tekste, mis teadlikult kasutavad ära sõnade mitmetähenduslikkust ja teevad niiviisi tühjaks lugejate püüded konstrueerida nendesse järjekindlaid tähendusi. Tõsi, ka sel juhul võivad lugejad jõuda ühisele arusaamisele, et tegu on just niisuguse eksitava ehk subversiivse tekstiga, ja rakendada just sellele lähtekohale vastavat lugemisviisi.

Kui tekstide mitmetähenduslikkus aktualiseerub suhteliselt tõsis-tes lugemistes, ei tulene see tõsidus ainuüksi teksti enese omadus-
test, vaid ka neist kontekstidest, milles tekste loetakse. Just seepärast ei olegi võimalik tekste sulgeda või piirata neid üksnes üheainsa kontekstiga. Parema on tekste ette kujutada ränduritena, kes on kord teele saadetud ja võivad liikudes kohata väga mitmekesiseid kontekste, mille taustal nad võivad esineda kõige erinevamal kujul.

Tekstide vastuvõtuviiiside paljususe, samuti kui nende kontekstide paljususe, kuhu tekstid võivad asetuda, ja nende kultuuriliste süsteemide paljususe, millega võivad liituda nende tähendused,

tähendavad kokku seda, et tähenduste moodustumisest ei ole võimalik adekvaatselt aru saada, kui tekste vaadelda ühtsuse ja ühetaolisuse mõistete abil. Tekstidele tuleb läheneda mitmekesisuse ja eritaolisuse mõistete kaudu. Tekstid ei ole valmis ja suletud, vaid nad saavad tähenduse vastastikuste mõjutuste abil kontekstidega.

Kõneldes erisugustes tekstides sisalduvatest tähenduspotentsiaalidest, on vahest parem kasutada lähtemõistena "teksti" asemel "tekstuaalsuse" mõistet. Termin "tekst" probleemiks on see, et kõikide substantiivide kombel tekitab see kergesti kujutluse mingist juba olemasolevast objektist, mis oleks otsekui iseenesest täiuslik ja lõpetatud. Tekstid on küll füüsiliselt olemas ka enne lugemist — raamatute, videote, helisalvestiste, ajalehtede-ajakirjade jne kujul —, kuid mõte tekstist objektina võib meid ohtlikult kergesti panna mõtlema, et ka "tähendused" on niisamuti valmis-kujul olemas. Tähenduse seisukohalt vaadeldes ei ole tekstid sugugi toolide ja laudade taolised objektid, vaid pigem pigem võimaluste valdkond, tähenduste tooraine (vt nt Meinhof ja Richardson 1994, 17). Sealjuures ei viita tekstuaalsus kuigivõrd millelegi juba olemasolevale, vaid pigem potentsiaalsusele, millelegi, mis pidevalt saabub ja mis ei ole lõplik olukord, vaid kestev loomine. Sellisena kõigutab tekstuaalsuse põhimõte piire sisemise ja välise vahel, sümboolse ja tegeliku vahel (vt Frow 1990, 49). Mõte tekstuaalsusest rõhutab, et tekstid iseeneses on alati ebataiuslikud ja liikvel olevad ning omandavad tähenduse alles siis, kui neid loetakse.

Iga tekst avab ettemääramatu, kuid võrdlemisi piiratud potentsiaalsete tähenduste ala. Mõistes "tekstuaalsus" peituvat mõtet tähenduste potentsiaalsest avatusest tulebki täiendada, uurides seda, kuidas tähendusvõimalused täituvad ja kuidas potentsiaalsetest tähendustest saavad aktuaalsed. Kui tekstid on katalüsaatoriks, mis panevad liikuma võimalikke tähendusi, siis ei või uurimises jääda pidama tekstide tasandile. Sellelt tuleb edasi liikuda ka tähenduste moodustumise "teiste ainete", kontekstuaalse ja kultuurilise praktikaga seostuvate tegurite juurde.

Niisugusel juhul tuleb kogu mõiste "kontekst" sisu põhjalikult ümber hinnata. Konteksti ei ole olemas enne autorit või teksti ega ka neist väljaspool. Sõnasõnalise tähenduse järgi on kontekstid tekstide kaastekstideks, mis on olemas alati üheskoos nende tekstidega, mille kontekstiks nad on. See üheskoos olemine on peale selle tihti ka olemine teksti sees, teksti osana. Niisugusena on tekstid tähenduste tooraineks, mis aktiveerivad (ja ühtlasi toodavad) lugejate kontekstuaalseid ressursse: keelelisi valmisolekuid, arusaamist tegelikkusest, väärtusi, uskumusi jne (vt Mills 1995, 31 ja Fairclough 1989, 24).

Kontekstid on juures nii lugemisel kui kirjutamisel. Need ei ole "taust", mingisugused staatiliste ideede ja väärtuste kogumid, vaid nad mõjutavad aktiivselt seda, milliseid konventsioone peavad kirjutajad kasutama ja kuidas lugejad tekstid vastu võtavad.

Nende kahe protsessi piir ei ole valmiskujul ette antud, vaid kujuneb läbirääkimiste käigus, mida lugejad tekstidega peavad. Teksti ja konteksti piir on nõnda siis muutuv ja ebakindel ja toimib kõigele lisaks veel paljudel eri tasanditel (vt nt Meinhof ja Richardson 1994, 19). Just seepärast ei saa kõnealuse piiri määratlemine olla uurimise lähtekohaks, vaid selle määratlemiseni võib jõuda alles uurimise käigus. Tekstid on alati mingite kontekstide toodang, kuid samas vormivad ja korraldavad tekstid ümber ka oma kontekste.

Eespool kasutasin terminit "tekstide poeetika", et luua ettekujutus tekstide uurimisest tähenduspotentsiaalidena. Nagu öeldud, on sõnal "poeetika" palju eri tähendusi. Tekstide poeetika uurib seda, kuidas tekst on tehtud ja kuidas see võib saada erisuguseid tähendusi. Kuid tekstide poeetilise uurimisest ei ole veel küllalt. Peale tähenduspotentsiaalide tuleb uurida ka seda, millised paljudest võimalikest lugemisviisidest aktualiseeruvad, kui tekste loetakse. Selle uurimist võiks nimetada kontekstide hermeneutikaks.

Kasutan siinkohal terminit "hermeneutika" piiratud ja praktilises tähenduses. Tekstide poeetika uurib seda, milliseid erisuguseid tähenduspotentsiaale tekstid sisaldavad, ent kontekstide hermeneutika alustab küsimusest, millised neist potentsiaalsetest tähendustest ühe või teise lugeja jaoks ühes või teises kontekstis aktualiseeruvad.

Tekstide poeetika ja kontekstide hermeneutika piir on kõike muud kui üheselt määratav. Nende poolt esitatavaid küsimusi teksti toimimise (tähistaja tasandil) ja selle tähenduse kohta (tähistatava tasandil) saab teineteisest lahutada üksnes analüütiliselt. Teisalt on nende eristamiselgi oma mõte, mis juhatab meid liigendama tekstidesse puutuvaid küsimusi. Tekstide poeetika abil võime küsida: mida kõike see tekst võib tähendada? Kontekstide hermeneutika omakorda üritab vastata küsimusele, millised neist tähendustest erisugustes lugemissituatsioonides aktualiseeruvad.

Kui teksti ei ole ette antud, ei ole ka kontekste valmina ja vastuoludest vabadena olemas, vaid kujunevad olenevalt olukorrast. Lawrence Grossberg ongi märkinud, et kontekste ei ole tervikuna võimalik empiiriliselt tõestada, sest need ei ole juba tõeks saanud püsivad moodustised, mis võtaksid passiivselt vastu müllal mis-suguse elemendi tahes. Nad ei ole ette garanteeritud, vaid pigem vastuolude ja konfliktide võitlusväli (Grossberg 1995, 142).

Vastavalt sellele määratleb Grossberg uurija ülesande tõlgitsejana. Selleks on nimelt valiidsete kontekstide ehitamine: igasugune tõlgendamine on artikuleerimine, liigendamine ja ühendamine, kus praktika aktiivselt seatakse teatud kontekstuaalsete suhete rühma. See rühm määrab ära nii teksti kui konteksti identiteedi ja nende mõju. Artikulatsiooni puhul on asi just pidevas kontekstide dekonstrueerimises ja rekonstrueerimises (Grossberg 1995, 142).

Grossbergi vaadete valguses võiks tekstuaalseid tähendusi kujutleda eeskätt kui "interaktiivseid": tähendused tekivad tekstide ja nende kontekstide suhtlemisel. Edasi näivad tähendused Grossbergi käsituses "konjunkturaalsetena": tekstid tähendavad midagi alati mingis konjunksioonis, ühenduses kontekstuaalsete ja laiemalt sotsiokultuuriliste teguritega. Lugejad toodavad tekstuaalseid tähendusi, ent mitte juhuslikult, vaid just omaenese sotsiokultuurilisest ajaloost ja teksti poolt struktureeritud tähendusvõimalustest lähtudes.

Tähenduste moodustumist võikski asuda otsima just teksti, konteksti ja lugeja suhetest. Tekste määratleb suur hulk nende tootmisest ja lugemisest tulenevaid tegureid. Tootmise kontekstiks on muuseas ka kasutatav keel ja selles sisalduvad diskursiivsed piirangud, tekstuaalsed eelkäijad, kirjanduslikud ja muud tähen-

dustamistavad, ajajärgu suundumused, kirjutaja seadumused (rahvuslikud, soo-, rassi- ja klassiseisundist tulenevad jne), avaldamismehhanismide ja teiste kultuuriliste institutsioonide poolt avaldatav surve ja lõpuks muidugi ka teksti kirjutaja ise. Lugemise kontekstideks on jälle muuseas ka tekstile mõeldud publik, teksti sees kõnetatud lugeja, avaldamis- ja jaotusinstitutsioonide poolt tekitatud surve ja viimaks ka teksti aktuaalsed lugejad koos oma kõigi omadustega (vt Mills 1995, 31–43).

Nagu eespool juba öeldud, küsime me tekstilt erinevaid asju olenevalt olukorrast, milles me seda loeme, või siis nendest kaalutlustest, millega me teksti kätte võtame. Ühed ja samad inimesed võivad ühte ja sama teksti lugeda vägagi erineval moel, kui kontekstid on erinevad. Mitte keegi meist ei ole ju ka lugejana üks ja ühtne subjekt. Vastupidi, me kõik oleme lõhestatud paljudest eri diskursustest.

Tekstide poeetika (Kuidas see tekst toimib?) ja kontekstide hermeneutika (Millised teksti tähendustest aktualiseeruvad erinevates lugemissituatsioonides?) esitatavate küsimuste kõrval kerkib veel kolmaski, kultuuriuurimise poolt esitatav küsimus: milliseid tähendusi ja miks loovad need inimesed sellest tekstist (või sellesse teksti) selles ajaloolises kohas ja ajas? Või: milline mõju on sellel tekstil inimeste elu tegelikkusele?

Eelöeldu valguses kujutab lugemist eriti tabavalt termin *bricolage*. Selle all mõistetakse improviseerimist või juhuslikku käsitsi tehtud tööd. Seda sõna kasutatakse ka kunstiteoste kohta samas tähenduses kui sõna “kollaaž”. Sel puhul mõeldakse sellega kogumit, mis on valmis vorbitud käepärast olevatest materjalidest. Sellega võidakse mõelda ka avastatud materjalide muutmist neid uue töö osaks liites. *Bricolage*’i on nimetatud ka “konkreetses teaduseks”. Niisugusena viitab see nendele abinõudele, mis on olemas niinimetatud primitiivsetel rahvastel neid ümbritseva maailma mõtestamiseks. Kõne all on keeruka maailma hoolikas korrastamine ja klassifitseerimine neile inimestele omase loogika abil. Niisugused “improviseeritud”, nii-öelda *ad hoc* ehk siis just kõnealuse olukorra tarvis kokku klopsitud liigitused loovad seoseid väga erinevate nähtuste vahele, “seletavad” tegelikkust ja teevad inimestele võimalikuks selles tegelikkuses elada (vt Hawkes 1977, 51).

Bricolage'i metafoor viitab sellele, et me toodame tähendusi alati sellest, mis meil just käepärast on, ja teeme seda meie omaste tõlgendusskeemide abil (Jenkins 1992, 2) *Bricoleur*, nende kombinatsioonide tootja, on tähendustega mängitseja, kes ühendab nähtusi üksteisega ja teeb tegelikkuse niiviisi endale tähenduslikuks. Erinevad mängitsejad toovad samadest tekstidest esile erisuguseid tähendusi, sõltuvalt sellest, mis neil on tähenduste moodustamiseks käepärast.

Kui me tahame jõuda tähenduste aktuaalse moodustumise juurde, tuleb meil arendada niisugune analüüsimudel, mis ületaks palja teksti piirid ja võtaks arvesse ka tähenduste moodustumisel osalevad kontekstuaalsed ja lugejaisse puutuvad seigad. Niisuguse analüüsi juures tuleb vajadust mööda liikuda kõigil kolmel tasandil, nii teksti, konteksti kui ka lugeja tasandil, ja ära kasutada nii tekstide poeetika, kontekstide hermeneutika kui ka kultuuriuurimise vahendeid. Sel juhul on lähtekohaks arusaam, et tähenduste toormaterjalina toimivad tekstid saavad aktuaalse tähenduse teatud kontekstide ja lugejatega kokku puutudes. Teksti, konteksti ja lugeja muutuv asend kultuurilises ajas ja ruumis määrab oluliselt ära selle, millised tähendused nende kokkupuutest sünnivad. Aktuaalseid tähendusi uuritakse omakorda individuaalsuses ja positiivsuses. Sellest seisukohast on tähendused ühtaegu ise praktika ja samas nad ka tulenevad praktikast.

Et seda keerukat tervikut näitlikumaks teha, olen koostanud järgmise skeemi (vt lk 106).

Mõistagi on see skeem ligikaudne ja esialgne. Ta ei püüagi anda ammendavat pilti tähenduste moodustumisest, vaid pigem toob esile teatud lähenemisi. Praegusel kujul peaks see skeem üritama kaardistada teatud piirkonda ja äratama sellekohaseid küsimusi. Ma ei soovita seda niisugusena kasutada, vaid loodan pigem, et ta täidab oma ülesande "radikaalse kontekstualismi" tööriistana.

Minu põhiteesiks on, et tähenduste uurimine ei jõua oma objektideni väljastpoolt uurimisala sinna heidetud üksiku pilgu abil. Tähenduste nägemiseks läheb vaja paljusid uurimisalast endast avanevaid vaatenurki. Sel juhul ei paista uurimisobjektid enam tardunutena, vaid liikuvate ja elavatena.

objektid	kesksed mõisted, vaate- nurgad	vahendid
TEKST	füüsiline vorm keelelised ja tekstuaalsed konventsioonid märgid denotatsioon, konnotatsioon metafoorid, metonüümiad representatsioon lugu, jutustus	TEKSTIDE POEETIKA
KONTEKST	loetav tekst autor ajaloolised sündmused lugemissituatsioon teksti funtsioon žanr muud intertekstid diskursid subjektiasetused lugejad	KONTEKSTIDE HERMENEUTIKA
KULTUURILISED PRAKTIKAD	subjektiasendid (klass, sugu, vanus, elukoht jne) identiteet ja erisus keha, afektid, nauding huvid teovõime võim efektid keskus ja marginaalsus kultuur ja subkultuur "argielu"	KULTUURIANALÜÜS

Allikad

- Barthes, Roland 1974: *S/Z*. Translated by Richard Miller. Jonathan Cape, London.
- Barthes, Roland 1988: *The Semiotic Challenge*. Translated by Richard Howard. Basil Blackwell, Oxford.
- Barthes, Roland 1993: *Tekijän kuolema, tekstin syntymä*. Toim. Lea Rojola. Suomentaneet Lea Rojola ja Pirjo Thorel. Vastapaino, Tampere.
- Berger, Arthur Asa 1995: *Cultural Criticism. A Primer of Key Concepts*. Sage, Thousand Oaks.
- Fairclough, Norman 1989: *Language and Power*. Longman, London.
- Frow, John 1990: Intertextuality and ontology. Teoses Worton ja Still (toim).
- Grossberg, Lawrence 1995: *Mielihyvän kytkennät. Risteilyjä populaarikulttuurissa*. Suomentaneet ja toimittaneet Juha Koivisto, Mikko Lehtonen, Ensio Puoskari ja Timo Uusitupa. Vastapaino, Tampere.
- Hawkes, Terence 1977: *Structuralism and Semiotics*. Methuen, London.
- Jenkins, Henry 1992: *Textual Poachers. Television Fans & Participatory Culture*. Routledge, New York.
- Meinfof, Ulrike ja Richardson, Kay (toim) 1994: *Text, Discourse and Context. Representations of Poverty in Britain*. Longman, London.
- Mills, Sara 1995: *Feminist Stylistics*. Routledge, London.
- Palmer, Jerry 1991: *Potboilers. Methods, Concepts and Case Studies in Popular Fiction*. Routledge, London.

KULTUURIUURIMISE VÕRGUSTAMINE SOOMES

Vesa Niinikangas

Jaauanaris 1985 istusin koos Jyväskylä ülikooli raamatukogu pea-raamatukoguhoidja Oili Kokkose ja Nüüdiskultuuri uurimisüksuse juhataja Katarina Eskolaga Kokkose töötoas. Olin alustamas oma tööd kultuuriuuringute informaatikuna. Eskola ja Kokkonen esitasid mulle kolm küsimust:

1. Kuidas luua kontakte erinevatel teadusaladel, erinevais institutsioonides ja eri paikkonnis tegutsevate kultuuriuurijatega ja nende vahel?

2. Kuidas teavitada neid ja muid huvilisi uuest kultuuriala uurimisest?

3. Kuidas saada teavet tehtava uurimistöo kohta?

Nüüd tagantjärele võin öelda, et küsimused tabasid kultuuriuurimise võrgustiku loomise olemust. Tundsin end tollal olevat olukorras, mida saksa sotsioloog Georg Simmel kujutab oma artiklis "Sild ja uks" ("Brücke und Tür").

Kui inimene tegi esimese teeraja, siis saavutas ta midagi erilist, ütleb Simmel. Inimese soovist luua ühendus kahe paiga ning iseenda ja teise inimese vahel algas olemasoleva muutmine. Teeraja ja ühenduse loomine on inimese tahte võimuses, sõltumata sellest, kui sageli või harva ta selle muutmise ette võtab.

Minu kogemuste põhjal võib Kultuuriuurimise Võrgustiku loomist kõrvutada rajategija tööga — kaks paika või inimest tuleb kõigepealt kokku viia kujutluses, subjektiivselt, ja seejärel luua praktilise tegevusega — näiteks kohtumise või kirja teel — side nende vahel. Simmel ütleb, et kui inimene iseloomustab kaht asja kui "eraldi olevaid", siis ta on juba oma mõttes neid seostanud, surunud need kaks asja koos selle vastu, mis neid eraldab. Seda

tehes võib ta vaistlikult tunda sidet vaid selliste organismide vahel, mille ta on eelnevalt mingil viisil üksteisest eraldanud; vaid need, mis on üksteisest lahus, saavad olla koos.

Simmel annab kaks tähtsat suunaviita võrgustiku loomise teel: võime osata näha lahusust ühendatus ja ühendust lahutatus ning tahte luua side eri paikade ja eri inimeste vahel.

*

1985. a veebruari algul hakkasin otsima vastust Katarina Eskola ja Oili Kokkose küsimustele. Kuna töotan teadusraamatukogus kultuuriuurimise informaatikuna, tuli mul vastuseid mõeldes eriti kaaluda, kuidas saaksin parandada kultuuriala uurimisteabe vahendamist loojailt kasutajaile.

Kaks tähtsat algatust sai tehtud pool aastat varem, 1984. a hilissuvel. Neist esimene oli see, et kolmkümmend kultuuriala uurijat asutasid Soome Akadeemia kultuuriuurimise koostöörühma, mille eesmärgiks oli "tegutseda kultuuriuurimisest huvitatud erinevatel teadusaladel, erinevais ülikoolides ja muus asutustes töötavate uurijate ja uurimistööd koordineerivate töötajate sidepidajana ning edendada kultuuri ja kultuuripoliitika uurimist ja infovahetust".

Teine tähtis periood oli ajakirja *Kulttuuritutkimus* asutamine. Väljaandmise otsuse tegi Jyväskylän ülikooli nüüdiskultuuri uurimisüksuse ja kultuuri teabeteeninduse ühine nõupidamisrühm, kuhu kuulusid teiste seas ka sotsioloogid Erik Allardt ja Antti Eskola, etnograaf Veikko Anttila, kirjandusteadlane Irmeli Niemi ja semiootik Eero Tarasti. *Kulttuuritutkimus* on algusest peale olnud kultuuriuurijate võrgustiku, nüüdiskultuuri uurimisüksuse ja kultuuri teabeteenistuse ühine väljaanne.

*

Mis on toimunud möödunud kolmeteistkümne aasta jooksul? Mis on muutunud, mis on püsinud?

Soome Akadeemia kultuuriuurimise ühistöörühmast kujunes ajapikku Kultuuriuurimise Võrgustik, millesse kuulub praegu ligi 500 liiget. Ühistöörühma hakati nimetama "võrgustikuks" siis, kui liikmete arv kasvas üle saja. Esimese üheksa aasta jooksul rahastas selle tegevust — seminaride korraldamist ja ringkirjade saat-

mist — Soome Akadeemia. Viimaseil aastail on võrgustik saanud abi Helsingi, Turu, Tampere ja Jyväskylä ülikoolilt. Täna on tegevuse rõhuasetus uurijate täiendõppel — nii nagu oligi Soome Akadeemia kauaaegse esimehe Erik Allardti esitatud programmis.

1996. a suvel oli Kultuuriuurimise Võrgustik teine korraldaja Tampere Ülikooli sotsioloogia ja sotsiaalsühholoogia instituudi kõrval konverentsil Crossroads in Cultural Studies, millest võttis osa üle 400 kultuuriuurija ligi viiekümnealt maalt — sealhulgas ka Eestist.

Kultuuriuurimise Võrgustiku tähtis täiendõppevorm on kultuuriuurimise suvekool. Esimene suvekool korraldati 1994. a nimega all “Qualitative Studies in Media Reception”. Järgmise aasta teemaks oli mälu — “Remembrance” — ja eelmisel suvel “Morality and Narratives — Individual, Collective and Cross-Cultural Perspectives”. 1997. aastal koguneb suvekool muide Zygmunt ja Janina Bauman eestvõttel Joensuu arutlema teema “Borderline” — piiride üle. Suvekooli küsimused on järgmised: Kus on piirid? Mismoodi nad moodustuvad konkreetseina maastikus, kuidas sümboolseina meie meeltes? Kes määrab piiri, selle koha või aja? Mis on piiriületus? Need on küsimused, mis seostuvad mitmel moel ka kultuuriuurimise võrgustiku loomisega Soomes.

Suvekool pakub aastas umbes kümnele võrgustiku liikmele võimalusi süvendada oma teadmisi ja oskusi kodu- ja välismaiste õpetajate juhatusel. Mida pakub võrgustik aga kõigile oma liikmeile? Mulle meenuvad Katarina Eskola ja Oili Kokkose küsimused. Kuidas luua kontakte eri teadusaladel, eri institutsioonides ja eri paikkonnas tegutsevate kultuuriuurijate vahel? Kuidas teavitada neid ja ka teisi huvitatuid uue kultuuriala uurimistest? Sotsioloog Katarina Eskola ise võrgustiku juhatajana, kirjanduse uurija Kaisu Rättyä võrgustiku sekretärina ja mina *Kultuuriuurimise* peatoimetajana oleme püüdnud vastata neile küsimustele, toetades kohtumiste ja seminaride organiseerimist, toimetades ringkirju, säilitades kultuuriuurimise elektronposti vestlusnimekirja ja välja andes ajakirja *Kulttuuritutkimus*.

Võib öelda, et Kultuuriuurimise Võrgustik on nagu oma tegevuse kujundanud teaduslik selts. Kuid seltsil ja võrgustikul on üks tähtis erinevus. Seltsil on kindlaks ajaks valitud juhtkond või juhatus, kes vastutab selle tegevuse eest. Võrgustikul ei ole juhatust

ega keskust selles mõttes — see on võrdväärsete liit, milles ükski ei saa teisi käskida. Selles omaduses peitub võrgustiku eriline võlu ja jõu allikas. Demokraatia ei teostu siin aastakoosolekul juhtorganeid valides, vaid see on pidevalt avatud liikmete algatustele. Võrgustiku kohtumised ja seminarid on saanud alguse üksiktoetajasliikmete aktiivsusest. Võib öelda, et võrgustik kui võrdväärsete liit sureb sel hetkel, kui keegi kuulutab end juhatajaks.

Helsingi majandusteadlane Liisa Uusitalo peab võrgustiku kõige tähelepanuväärsemaks omaduseks tema sarnasust ämbliku-võrguga ja seda, et tal puudub tugev keskus. Tema arvates moodustab Kultuuriuurimise Võrgustik üha selgemalt sotsiaalse maailma koos selle erinevate vastastikuste suhetega.

Joensuust pärit kultuuripoliitika uurija Pirkkoliisa Ahpose meelest on võrgustik tähtis ja kaasaegne seetõttu, et ta hõlmab paljusid teadusi ja paiku. Tema arvates on võrgustiku avatus tähtis energiavaru — uurijal on võimalus sellega liituda siis, kui ta ise soovib. Ahponen tõdeb ka, et võrgustik on lõhkunud paljusid piiriaedu, sealhulgas ka kõrg- ja massikultuuri vahelist piiri.

Ühiskonnapoliitika uurija Risto Eräsaari peab võrgustiku vastastikust mõju protsessi olemuseks. Teise ühiskonnapoliitika uurija Raija Julkuse arvates otsitakse võrgustiku mõiste abil samaväärsete sotsiaalsete tegurite vahelisi mitteametlikke ja spontaanseid suhteid. Võrgustik ei ole ette ennustatav ega õiguskindel ja see asetab nii mõnedki asjad endast väljapoole. Võrgustik toetub “puhtalt sotsiaalsele”, koostööle, lojaalsusele ja usaldusele.

Kultuuriuurimise Võrgustiku 490 liikmest on 287 naised ja 203 mehed. Humanitaaralade esindajaid on liikmeskonnas kõige rohkem, 254 uurijat — neist iga kolmas on kirjanduse uurija. Ühiskonnateadlasi on 188 — neist 72 sotsioloogi. Ühtekokku on võrgustikus esindatud ligi viiskümmend teadus- ja uurimisala. Võib öelda, et Kultuuriuurimise Võrgustik on ideede ja huvide paljudes suundades laienev kude ja “hargnevate teeradadega aed”.

Sotsioloog Pertti Alasuutari peab kultuuriuurimist sõlmjäämaks. Uurijad on erinevaist suundadest jõudnud samade küsimusteni. Siis, kui nad on leidnud oma tee selleni, on saanud kultuuriuurimisest märksõna, mille alt võib raamatukogu- või poeriivilult leida midagi huvitavat. Seni, kuni seda ei ole hakatud omaette teaduseks pidama, on see midagi väga mitmekesisist ja seda

mõjustab iga inimene, kes sellega liitub. P. Alasuutari ütleb ka, et kultuuriuurimine on tähendanud unifitseerumist koguni üle selliste teadusalapiiride, mida ei ole aastakümneid üksteisega seostatud — psühholoogiast kirjandusteaduseni.

*

Paljundatud kommünikeest *Kulttuuritutkimus* on tänaseks saanud tähtis, paljusid teadusi hõlmav väljaanne Soomes. See on Kultuuriuurimise Võrgustiku liikmete avalik kontaktpind nii võrgustiku sees kui sellest väljaspool olevaile teaduslasele, või kultuuriuurimisest huvitatud kasutajaile. Ajakiri ühendab ja ehk ka laieneb võrgustikku, samas on ta ka üks kanaleid, vahendamaks infot teistele võrgustikele. Püsivale lugejale pakub see võimaluse jälgida kultuuriuurimise vestlusteemade arengut. Ja et kultuuriareaal on lai, nagu juba märgitud, siis võib kultuuriuurimuslikult huvitavaid tekste leida paljudest muudestki teaduslikest või populaarteaduslikest ajakirjandusväljaannetest. Loetelu on pikk: *Sosiologi* (Sotsioloog), *Tiedotustutkimus* (Infouuurimus), *Synteesi* (Süntees), *Kirjallisuustutkijain Seuran vuosikirja* (Kirjanduseuurijate Seltsi Aastaraamat), *Lähikuva* (Lähipilt), *Nuorisotutkimus* (Noorsoouuurimus), *Kasvatus* (Kasvatus), *Valokuva* (Foto), *Taide* (Kunst), *Janus* jne. Kuid vahest ajakirja *Kulttuuritutkimus* lülitumine kultuuriuurimise võrgustikku saavutab selle, et uurijad pakuvad ajakirjale artikleid, mille kaudu nad soovivad kõnetada teiste teaduslase uurijaid. Teaduslike väljaannete lugejaskond koosneb suurelt jaolt sama teadusala esindajaist.

Ajakiri *Kulttuuritutkimus* erineb muudest teadusväljaannetest ka selle poolest, et selle väljaandja on teaduslik raamatukogu. Olen pidanud seda seost mitmeski mõttes õnnelikuks ja tähtsaks. Raamatukogule on ajakirja väljaandmine tähendanud tegevuse laiendamist teaduse teavitamise suunas ja samal ajal on raamatukogu saanud kasu võrgustikus osalemise ja lehe väljaandmisega arenenud kultuuriuurimise ja kultuuriuurijate tundmise teel.

Kulttuuritutkimus on oma kolmeteistkümne ilmumisaasta jooksul muutnud oma vormi, suurendanud ja laiendanud sisu. Kuid selle põhiprogramm on jäänud samaks: s.o kultuuriuurijate omavahelise kommunikatsiooni edendamine ja nende töö tutvustamine muile huvilistele. Programmi on kuulunud ka käsiloleva uurimis-

töö teavitamine — seda on tehtud muu hulgas laiade uurija-küsitluste ja võrgustiku liikmete kohta teabe avaldamise kaudu. Lehe tekstid äratavad aeg-ajalt tähelepanu ja keskustelu muudes infokanaleis. Vahetevahel torkab mõni artikkel silma, näiteks aja-lehe *Helsingin Sanomat* kultuuriosakonnas, või annab see ainet kas või Soome teadeteagentuuri artikliks. Viimati juhtus nõnda lehes avaldatud taanlase Lars-Henrik Schmidt intervjuuga 1994. a. Schmidt rääkis intervjuus Euroopa intergratsioonist ja Põhjamaade osast selles — seda laadi kõnelusele oli Soomes tellimus. Ring-artikkel ilmus mitmes maakonnalehes, ma ise kuulsin artikli refereeringut raadiouudistes.

1990. aastate ajakirja *Kulttuuritutkimus* seni ilmunud kahekümne seitsmes numbris on avaldatud ühtekokku 101 üsna pikka artiklit 73 kirjutajalt. Nende hulgas on kaks eestlast — Aili Aare-laid-Tart ja Peeter Maimik. Loendasin eraldi ka nais- ja mees-kirjutajaid ja olin veidi hämmastunud, et seitsmekümne kolmest kirjutajast oli naisi vaid kakskümmend viis. Võrgustiku liikmes-konnas on naised aga selges enamuses — 287 naist ja 203 meest. Ons kultuuriuurimise võrgustik kõnelevate naiste areaal ja ajakiri *Kulttuuritutkimus* kirjutavate meeste tander?

Millest ajakirjas *Kulttuuritutkimus* on 1990. aastail kirjutatud? Kolme pealkirja kokku võttes võiks öelda, et kultuuriuurijaid on kõnetanud kultuurierinevused, kultuuri muutumine ja rahvuslik identiteet. Nende sees ja vahel on liikunud postmodernismi, teist-sugususe, mehelikkuse, naiselikkuse, uute tehnoloogiate ja inimes-te vaheliste suhete ning eurooplusega seotud teemad. Rahvusliku identiteedi küsimused on olnud esiplaanil eriti kahel viimasel aastal — kas juhuslikult või siis Soome liitumise tõttu Euroopa Uniooniga. Üks viimase aja jooni on huvi 1960. ja 1970. aastate ja popkultuuride nähtuste tõlgendamise vastu.

Kultuuriuurimus on avatud väljaanne. Sellele kirjutaja ei pea kuuluma kultuuriuurimise võrgustikku. Lehele on tasapisi tekkinud kaastöölised, kellele on lehest saanud tähtis avaldamiskoht. Samal ajal on oluline tõsta esile uusi kirjutajaid ja pakkuda eriti uurijatee alguses olevaile inimestele võimalust artiklite kirjutamiseks ja avaldamiseks.

Tahaksin lõpetada kahe laenatud lausega *Kulttuuritutkimus*'e lugejaküsitlusest 1991. a. Lugejailt küsiti, miks nad seda ajakirja

loevad. Üks naissoost poliitikauurija vastas nõnda: “Sest see on ainuke kultuuriuurimist mitmel erineval teadusalal jälgiv leht. Selle kasulikkus on just selles, et see paindub uurimisobjekti poole, mitte aga teadusala järgi.” Ja teine kirjanduse uurija, temagi naine, tõdes lühidalt: “Soovin keskustelu ja kontakte üle teaduse ja ülikooli piiride.”

MODERNISMI RAHVUSLIKUKS KIRJUTAMINE SOOME KIRJANDUSSÜSTEEMIS

Risto Turunen

Minu ettekande lähtepunktiks on arusaam, et modernismi on soome kirjandussüsteemis peetud ebarahvuslikuks. See on olnud põhjuseks, miks soome kirjanduses on teatud rahvuslikud jooned võetud omaks üsna suure hilinemisega. Mina vaatan modernismi omaksvõttu nn rahvuslikus ruumis. Vastuolu, mille modernism sünnitas kirjandusinstituutsioonis, võib tagasi viia kirjanduse ülesannete käsitlemisele. Juba selles arutluses peitub võimalus kirjanduse mõistmiseks niisugusest rahvuslikust vaatekohast, mille järgi kirjanduse ülesandeks on eelkõige rahva valgustamine ja ajaloo kirjapanemine "õigesti". Kirjanduse seesugused funktsioonid on eelkõige pedagoogilised. Modernistliku arusaamise järgi on kirjandus iseseisev ja autonoomne.

Ettekandes on keskseks teemaks ka modernismi mõtte kujunemine — mida selle all on mõistetud ning milliseid kriteeriume rakendatud. Nende küsimuste lahendamiseks on Soomes viimase 10–15 aasta jooksul tehtud olulist modernismialast uurimistööd. 1980. aastate alguseni valitses soome kirjandusuurimuses suhteline konsensus, ent viimase kümnendi jooksul on see pragunenud. Varem (1950. aastate lõpust kuni 1980. aastateni) mõisteti modernismi all ühelt poolt teatud vormipõhimõtteid, teisalt nähti temas perioodi mõistet. Soome kirjanduse ajaloos eristatakse kolme modernismiperioodi. Esiteks soome-rootsi modernism, teiseks "Tulenkantajate" modernism ja osalt sellega liituv "Kiila" modernism ja kolmandaks viiekümnendate aastate modernism.

Tänapäeva kirjandusuurimus on avardanud modernismi ajaloolist ulatust eelmise sajandi lõpuni. Osalt on selle avardumise

põhjustanud kirjanduse uurimise metodoloogiline areng: viimaste kümnendite jooksul on ühiskonnateaduslikest uurimustest võetud kirjandusteadusesse muu hulgas ka moderniseerimise mõiste, millega koos on avardunud kirjandusteaduslik modernismikäsitlus. Ühiskonna kaasajastumist kujutavat kirjandust on nüüdisuurimuse järgi hakatud pidama modernistlikuks. Seetõttu on mõnedki varem rahvuslikuks kanoniseeritud teosed saanud modernistidelt uue tõlgenduse, mis aga ei ole sugugi ümber lükanud nende rahvuslikku tähendust, vaid modernism on neis omandanud rahvuslikkuse mõõtme. Vaatlengi oma ettekandes just seda laiemat tähendust, mistõttu keskendun peaaegselt sõjajärgsele ajale.

Käesoleva seminari üldnimetus on "Kultuuri piirid". Selle raames võib mu teema tunduda liialt spetsiifiline. See viitab kõrgkultuurile ja eriti kunstikultuurile. Kui kultuuri mõistest saadakse aru nii, nagu mina seda mõistan, kui see hõlmab inimese mitmekülgset vaimset ja materiaalist tegevust koos sellega liituvate normide, väärtuste ja praktiliste juhistega, siis moodustab kõrgkultuur ja liiatigi kõrgkultuurne kirjandus sellest üsna väikese osa. Siiski arvan, et ka kõrgkultuurinähtusele saab läheneda kultuuriuurimise vahendite ja arusaamadega. See eeldab ainult teatud käsitlusmeetodite avatust, peaaegselt teksti uurimismenetluse eemaldumist traditsioonilisest ja nähtuste vaatlemist avaramas kontekstis. Oma käsitluses olen lahendanud selle metodoloogilise küsimuse süsteemiteoreetilise lähenemisviisi kaudu.

Kui kirjandusajaloos või kirjandusuurimuses üldiselt räägitakse midagi modernismist rahvuslikus kirjanduses, liidetakse sellele traditsiooniliselt rahvusvaheline aspekt. See tähendab, et rahvusliku modernismi teoseid vaadeldakse seoses sellega, milline on nende suhe maailmakirjanduse modernistlike vooludega; keskne on komparatiivne vaatlus ja mõjutuste esiletoomine. Sama toimub ka soome modernismikäsitluses.

Võidakse ka öelda, et Soomes on modernismi olemuse suhtes olnud üsna ühel meelel. Modernismi on nähtud ühelt poolt perioodi ja stiili mõistena, teiselt poolt rühmasidusa mõistena, kusjuures sellesse on liidetud avangardistlik mõõde ("Ultra", mingil määral "Tulenkantajat", eriti "Kiila".)

Kriitika, mis modernismile varasemates Soome vaidlustes liideti, puudutas peamiselt modernismi maailmavaatelist mõjusid

ja kirjanduskäsitust, eriti kirjanduse funktsionaalseid olemisviise ja modernismi ebarahvuslikku olemust.

Konsensus seevastu puudutas eriti modernismiperioodi mõistmist, millega tähistati 1910. aastate lõpu ja 1920. aastate alguse rootsikeelset lüürikat (Södergran, Olsson, Diktonius, 1920. aastate "Ultra"), "Tulenkantajate" tegevust 1920.–1930. aastatel, osalt ka 1930. aastate "Kiilat", ennekõike aga 1950. aastate uut luulet, hiljem ka sama kümnendi proosat. Minu ettekanne puudutab peamiselt 1950. aastaid, kuid lähiaja arutelusid silmas pidades vaatlen ka teisi eelnimetatud modernisme.

Viimase 10–15 aasta jooksul on suhteline konsensus modernismi osas muutunud. Soome kirjandusteadus on avardanud rahvusliku modernismi mõistet ka 19. sajandi lõpu kirjandusele.

Pean sellist modernismi laiendamist osalt seotuks Soome 1980. aastate ulatusliku arutlusega postmodernismi üle. Postmodernismist sai mõiste, mille abil periodiseeriti lähiminekku uuesti. Ka modernism hakkas siis saama uusi tähendusi. Osalt puudutas see keskustelu ka moderniseerimise teemat: postmodernismi kõnedega liitunud valgustuse projekti lõppemine ja moderniseerimise kriitika tulid esile 1980. aastate uurimustes ja diskussioonides. Ajalookäsitusest johtunud muutused (nt annalistid ja Foucault) põhjustasid ka rahvusliku ajaloo ja rahvusliku ajaloo-kirjanduse ülevaatamise. Kuni 1980. aastateni oli moderniseerimist peetud eeskätt ühiskondlikuks protsessiks, eriti kui sotsioloogia uurimisobjekti, ent uues olukorras paistis see laiema kultuurilise protsessina, kunsti ja kultuuriuurimise objektina.

Tuleb siiski märkida, et eriti kirjandusteaduses on moderniseerimisele — vastavalt vajadusele — antud vägagi erinevaid, üksteisest lahkuminevaid definitsioone ja sisulisi tähendusi. Peaasjalikult viimaste aegade uurimus on moderniseerimises rõhutanud modernse subjekti sünni- ja arenguprotsesse ning selle protsessi kajastamist kirjanduses.

Ise mõistan moderniseerimist laiema ühiskondliku ja kultuurilise protsessina, kus keskseks on mõistete süsteemi ja elukeskonna antagonistlikkus. Sel juhul tähendab moderniseerimine lihtsustatult traditsioonilise ühtsuse killustumist ratsionaalses süsteemis. Ühiskonna struktuuris tähendab see süsteemide ja institutsioonide üha süvenevat eristumist ja spetsialiseerumist.

Nähtuse tasandil mõistetakse moderniseerumist sageli kui ühiskonna linnastumist, industrialiseerumist, tehniseerumist, ilmalikustumist jne. Kuigi traktorite arvu kasvamine põldudel või kiriku-kirjadest lahkunute lisandumine iseenesest veel ei selgita ega ka kujuta moderniseerimist kui protsessi. Seda võib küll pidada ühiskonna struktuuris toimunud moderniseerumise tunnuseks või võivad teatud tehnilised innovatsiooniprotsessid ja nende kasutuselevõtmine võimaldada teatud tüüpi ühiskonna arengut. Moderniseerimine on laiema kultuurilise ja ühiskondliku protsessina komplekseeritum ja mitmekülgsem protsess kui uute nähtuste sari. Moderniseerimisele on omane paradoksaalsus. Diferentseerimise ja ratsionaliseerimise areng sünnitab vastureaktsioone, mis püüavad sageli osutada vastupanu elukeskkonna ratsionaliseerimist kolonialiseerivale loomusele. See vastastikust mõju avaldav ühiskonna areng tervikuna moodustabki moderniseerimise.

Kui moderniseerimise mõiste on saanud kirjandusteaduse osaks, siis sisaldub see sageli otseselt modernismi mõistes. Kirjandust, mis reageerib moderniseerimise arengule seda kujutades, on peetud modernistlikuks kirjanduseks. Näiteks on P. Karkama ühes oma artiklis viidanud A. Järnefeldi *Isamaale* (1893) kui teosele, mis kujutab soome ühiskonna moderniseerumist, seega ka kui modernistlikule teosele, kuna seal kujutatakse läbivalt individualiseerumist.

Lugemiskoodide tähendus modernismi definitsioonides

Modernismi jaotamise puhul laiaks ja kitsaks (kus lai modernism tähendab just kirjandust, mis ühel või teisel viisil kujutab moderniseerimise ilminguid ja eriti modernse subjekti olemust ja dünaamikat) võidaksegi mõelda, et suurem osa selle sajandi soome kirjandusest on modernistlik. Iseenesest on ka A. Kivi *Seitsmes vennas* kujutatud traditsioonilise üksiktalupidamise lagunemine ja vendade sobitumine tsiviliseeritud kodanikuühiskonda modernistlik, sest kujutab soome moderniseerimise üht ajaloolist perioodi. On ju Simeonis ka subjekti hajumist, kui ta linnaretkelt joomahulluses tagasi tulles paljastab oma seesmise modernse killunemise.

Kitsa modernismi all mõistetakse kirjandust, mis on üsna eraldunud kirjandusparadigmat loovast kirjandusest. Modernismiga püütakse tegelikult kummutada suhet kirjanduse varasema normistikuga. Sellele on omane esteetiline autonoomia, mis tähendab, et lõppude lõpuks saab kirjandust hinnata vaid tema artistlikkuse järgi.

Soomes kirjanduses on modernistlikku joont nähtud algavat sajandivahetuse niinimetatud uusromantismis ja eriti sümbolismis ja dekadentsismis. Seda on mh täheldanud Pirjo Lyytikäinen artiklis "Sajandivahetuse sümbolism ja dekadents" teoses *Põhimõtte võlu*. Lyytikäinen näeb uue kunsti taustal üle-euroopalist pessimismi, mis avaldub selle manifesti termini *fin-de-siècle* sisus. Tol ajal, seega sajandivahetusel — tsiteerides Lyytikäist — "elasid kunstielus kõrvuti lõpuaegade tunded ja väsimuse, pessimismi ja melanhoolia kujutamine ning teisalt tugev uue ajastu tunnetus, uue ilu ja vormi otsingud". Soomes kirjanduses esindasid seda ajahetke mh Volter Kilpi *Bathseba*, Joel Lehtose *Villi* ja *Perm*, L. Onerva *Mirdja*. Lyytikäinen tõdeb siiski, et

soome sajandivahetuse sümbolistlik ja dekadentlik modernism olid kultuuritunnetuse ja kujutlusvõime asjad; pigem euroopaliku vestluse ja välismaa suurlinnade tõelusest sündinud visioonid kui pilt soome ühiskonnast. Paljudes valdkondades oli moderniseerumine Soomes alles algusjärgus ning vana võimu tugisambad olid veel tugevalt püsti. Kirjanduses olid sümbolism ja dekadents samas vaid üks voolusid teiste seas — avant-garde, kuid ometi kunstiväljal võistlemas näiteks realismi jätkajate, rahvakirjanduse või uue ajaviitega (Lyytikäinen 1996, 13–14).

Samalaadse käsitluse sajandivahetuse ja selle sajandi alguse niinimetatud elufilosoofiliste voolude tulekust ja mõjust Soomele ja soome kirjandusele on esitanud ka Pertti Karkama (Nietzsche, Schopenhauer, Freud) ning Auli Viikari ja Pertti Lassila, viimane 1920. ja 1930. aastate ekspressionismi käsitledes (Karkama 1990).

Teatud määratluse järgi, peamiselt just moodsa killustatud subjekti tunnete kujutamise tõttu, võib ka sümbolismi ja dekadentsi pidada modernismiks. Vastuvõtt ja kirjanduse ajalood ei ole seda, välja arvatud viimastel aastatel, siiski teinud. Vähemalt ei ole nad seda sellisena väärtustanud. Näiteks peab V. Tarkiainen 1934. a ilmunud soome kirjanduse ajaloos uusromantismi mingiks "kar-

mile realismile” järgnenud estetiseerimiseks ja vastuoluliseks uue otsinguks, mis siiski ei jõudnud mujale kui sinna, et “võib öelda end kujutavat /---/ tolle raske aja liikumatust ja vaimset koormust” (Tarkiainen 1934, 251). Väärtuslikumaks, edasiviivaks jooneks pidas Tarkiainen tagasijõudmist realismi, mis siiski “jõudis realiseeruda siis, kui sajandivahetuse estetiseeriv romantika oli kõrvale kaldunud tekkinud reaalsusetaju ja aktiveerunud idealismi teelt” ja mida ta seostas rahvusliku iseteadvusega (Tarkiainen 1934, 252; vt ka 254).

Kui uusromantismi nähakse modernismina, on Tarkiaise käitluses huvitav see, miks uusromantismi mõjud jäid suhteliselt väikeseks ning neil ei tundunud olevat ka vahetult jätkuvust. Üheks põhjuseks võib ehk pidada uusromantismi selgeid, vahel koguni kohmakal moel ilmnevaid rahvusvahelisi mõjutusi. Kirjandusel oli sajandivahetuse soome ühiskonnas siiski oma selge ülesanne ning estetiseerivad välismaised mõjustused ei paistnud selle ülesande juures läbi löövet. Suhteliselt lühikeseks jäänud sümbolismi ja dekadentsi periood ka mitte omaksvõetuna, ei suutnud vastu panna rahvusliku identiteedi ülesehitamisele ega selle tugevdamise väljakutsele, ka siis mitte, kui ta üritas rahvuslikuks muuta universaalsena kujutatud arhetüüpe ja müüte. (Osa neist universaalidest siiski võeti rahvusprogrammi. Parimaks näiteks Eino Leino *Helkalaulude* kujud.)

Teiseks uusromantismi kärbumise põhjuseks olid vaieldamatult soome ühiskonna-arengu radikaalsed muudatused sajandi esimese kümnendi lõpul. 1905. aasta sündmused viisid paratamatult ka kirjanduse ühiskonnastumiseni uuel viisil. Kirjandus sai lühikese estetistliku “halaperioodi” järel jälle tagasi oma toredalt kõmisevad rahvuslikud ülesanded. Selles uues realismis leidis siiski uusromantismi poolt jäetud jäljena tugev sisemaailma kujutus, nimetatagu seda kas või psühholoogiliseks realismiks.

Siinkohal oleks huvitav lähemalt jälgida ka sõdadevahelise aja modernismi, kuid ajapuuduse tõttu piirdun vaid väitega, et see sisaldas üsna palju uusromantismilaadseid jooni. Eriti on “Tulenkantajatega” seostatud boheemlusel ja eksotismil kokkupuutepunkte dekadentsiga. Samuti rõhutavad kirjanduse ajalood sõdade vahelise perioodi modernismis selle rahvusvaheliste mõjude tähendust.

Soome kirjandussüsteemi vahetu sõjajärgne olukord näib jällegi kriisis olevat. Ajakirjanduses peetud kultuurivestlustes, nõndasamuti ka ametlikku liini esindavais Riikliku kirjanduskomisjoni aastaaruandeis esitati nõudmisi kirjanduse uuendamiseks, loobumiseks läppunud psühhológiseerimisest. 1940. aastate niinimetatud vahesituatsioon loovis läbi erinevate kirjanduslike katsetuste ja ettevõtmiste. Ahneid kirjastajaid süüdistati nii kirjandusarvustustes kui ka kirjanduskomisjoni ametlikes aastaaruannetes majandusliku konjunktuuri ärakasutamises. Muu hulgas väitis 1947. a kirjanduskomisjon oma ülevaates järgmist:

Vahest tuleb see osalt soome lugejaskonna kirjandusliku maitse arenematusel, osalt meie kriitikute tegevusest, millel nii sageli puuduvad küpse arvustuse põhijooned ja mis eksib sõnade ebaselgusse või väga superlatiivsesse ülistamisse, osalt aja "konjunktuuridest", sellest et ilmunud kirjandus on äärmiselt rikkalik ja ebaühtlane. Trükimusta pühitsuse on tõepoolest saavutanud paljud teosed, millel on lugevale publikule öelda vaid teisejärgulisi asju.

Kui modernistlikke teoseid hakkas — järjekindlalt selle nimetuse all — ilmuma 1940. aastate lõpus ja 1950. aastate algul, oli ametlik vastuvõtt algul segaduses. Kõigepealt peeti seda kirjanduse pakkumist laiendavaks ja mitmekesistavaks suundumuseks, kuid varsti hakati selle vormikatsetusi kritiseerima just rahvuslikest kriteeriumidest lähtudes. Selle kriitikaga seostub ka niinimetatud põlvkondade konflikt, uue kriitikute põlvkonna või "falangi" sissemarssimine. See noor generatsioon astus selgelt ja provotseerivalt varasema, eriti koskenniemiliku kirjanduskäsituse vastu. Ta kaitses modernismi eksperimentaalsust vanema sugupõlve eest, kuid oma sisemises modernismi kriitikas oli see siiski üsna kriitiline.

1950. aastate modernismi vahekord rahvuslikuga väljendub kolmel viisil: 1) eraldumises ühiskondlikust, poliitilisest ja rahvuslikust; 2) rahvusliku ajaloo, eriti lähiajaloo modernistliku tõlgendusena; 3) institutsionaalse nõudmisena tõsta rahvuslik kirjandus rahvusvaheliste nõudmiste tasemele.

Esimene tähendab modernismi, mis keerleb rahvusliku tähendusmaailma ümber. See on kirjandus, mis püüab puhastada keelt vana retoorika ballastist, aga ka psühhológiseerivast lähenemis-

viisist. Ta kannab endas ideed puhtast kunstist, puhtast kirjandusest, mida loob oma tööd professionaalselt teadvustav kirjanik. Selletaoline kirjandus väljendub puhastumisena peamiselt ehk natsionalistlik-patriotistlikus keelekasutuses (Nummi, Haavikko, luuletajad üldse). See on kirjandus, mida on peetud ühiskonnast põgenemiseks.

Teine tähendab modernismi, mis uue vormikeele abil taasloob uued tõlgendused rahvuslikust tähendusmaailmast. Seega on küsimus põhiliselt selles, et moodsa vormikeele abil käsitleti rahvuslikke motive ja järelikult lõhuti või koguni nihilleeriti traditsioonilisema kirjanduse loodud tähendussüsteemi, väärtusmaailma ja eriti ajalookujutust kui rahvusliku mineviku tõlgendust. See modernism esitas kõige selgema väljakutse rahvuslikkusest pakata-vale kirjandusele.

Kirjanik Veijo Meri järgi on sellisel kirjandusel soome kultuuriloos suhteliselt pikk traditsioon alates Maiju Lassilast (Kilpi, Jotuni, Lehtonen, Haanpää) kuni tänapäevani (Haavikko, Vartio, Hyry). See ei lahka suuri ja väljapaistvaid saatusi. Meri sõnul need kirjanikud "pole kujutanud soome rahva hinge, vaid rühma inimesi koos naha ja karvadega. Nad ei ole õpetanud ega arendanud, vaid on sundinud neid osa saama oma saatusest, mis oli juhuslikult seotud Soomega".

Ajaliseks tähiseks siin näis saavat 1960. aasta, mil kirjastus WSOY avaldas Väinö Linna triloogia *Siin Põhjätähe all* teise osa — seega selle, mis kujutab rahvasõda. Samal aastal avaldas "Otava" kaks 1918. aastat käsitlevat proosateost: Paavo Haavikko *Isiklikud asjad* ning Veijo Meri *1918. aasta sündmused*. Modernistide väljakutse tekitas ulatusliku poleemika ajaloolisest tõest ja võimalusest seda kujutada. See väljendus kõige selgemalt modernistide ja Väinö Linna debatis, kus modernistid seadsid totaal-ajaloo võimaluse kahtluse alla, pidades seda lausa võimatuks.

Selle rahvusajaloo uuestitõlgendusega seostuvad huvitaval kombel ka selliste kirjanike nagu Paavo Rintala ja Hannu Salama teosed ja nende põhjustatud raamatusõjad — juba Paavolaise *Sünge monoloog* (1944), Rintala *Sissileitnant* (1963), Salama *Jaaniapäeva tantsupidu* (1964). On kaheldav, kas neid kirjanikke võib pidada modernistideks, aga igal juhul panid nad proovile kirjanduse normatiivse väärtusmaailma ja esitasid sellele välja-

kutse. *Sissileitnandi ja Jaanipäeva tantsupeo*, miks mitte ka Linna *Tundmatu sõduri* põhjustatud kirjanduskonfliktid näitavad vähemalt seda, et kirjandussüsteem ei olnud täiesti eraldunud ühiskonna muudest süsteemidest. Kuigi kirjandussüsteemi sisemine väärtuste paljusus oligi 1960. aastate alguseks tähelepanuväärsel moel kasvanud, oodati muudelt külgedelt, et kirjandus, kui ta ka ei loo ega säilita traditsioonilist väärtusmaailma, siis vähemalt austaks seda.

Institutsionaalne nõudmine tõsta soome kirjandus rahvusvahelisele tasemele. Annamari Sarajas, kes vestlustes võttis selgelt modernismi kaitsva hoiaku, nägi 1950. aastate algul kirjanduse ülesannet selle rahvuslikus esindatuses väljapoole. Sarajase järgi ei ulatunud soome kirjandus, eriti aga romaan, esteetilises mõttes rahvusvahelisele tasemele ega pakkunud sellisena võimalust rahvuslikuks eneseteostuseks.

RAHVUSLIKKUSE KATEGOORIA KULTUURIUURIMISES

Erkki Sevänen

I

Jutt rahvustest, rahvusriikidest ja rahvuslikest piiridest on viimasel ajal muutunud jälle aktuaalseks. Seda näitab muuhulgas see, et rahvusvahelises teaduslikus kirjanduses on 1980. ja 1990. aastail ilmunud suur hulk teoseid, mille pealkirjas esinevad kas koos või eraldi sõnad „rahvus”, „rahvuslik identiteet”, „natsionalism”, „globaliseerumine”, „globaalne kultuur”, „polükultuur” ja „maailmasüsteem”. Eriti palju ilmub selliseid teoseid anglosaksi maades, kus kõnealust ainevaldkonda puudutav uurimistegevus on praegusel hetkel väga elav (vrd nt Featherstone 1994; Giesen 1991; Hutchinson & Smith 1994; King 1993).

Rahvusliku kategooriat puudutava uurimise ajakohastamine tähendab tekitada poleemikat seoses globaliseerumise levikuga. Globaliseerumisprotsessi arenedes ja kiirenedes on paljud uurijad väitnud, et rahvusriik ja rahvuslik identiteet on muutumas vananenud nähtusteks. Koos nende uurijatega me oleme liikumas tulevikku, kus maakera ühtlustumine murrab kõik rahvuslikud piirid ja rahvusliku kategooria minetab oma varasema kultuurilise ja ühiskondliku tähenduse.

Sageli liitub selliste arusaamadega ka mõte, et rahvuslikkuse kategooria on moodsa ajastu produkt. Seetõttu, jõudes „järel-industriaalsesse” või „postmodernistlikku” maailma, ei oleks rahvusliku kategooria enam kultuurilist ja sotsiaalset maailma liigendav kategooria. Ta küll ei kaoks täielikult, kuid muutuks mingiks reliktiks, minevikumaailma esindavaks nähtuseks.

Pole põhjust eitada, et tänapäeva maailmas toimub laiaulatuslik globaliseerumisprotsess. Majanduslikus, poliitilises ja kultuurilises mõjusfääris toimuv tegevus on suures ulatuses ületanud rahvusriikide piirid. Maailma on sündinud suur hulk tegijaid, kes peavad oma tegevusväljaks kogu maailma või suurt osa sellest.

Teisalt võib nüüdismaailmas täheldada ka täiesti vastupidiseid arengusuundi. Nõukogude Liidu ja Jugoslaavia hajudes Ida-Euroopa ja Balkani aladele tekkis suur hulk mitmesuguseid rahvuslike tunnustega poliitilisi liikumisi sihiga rajada oma riik. Nagu teame, on paljud neist liikumistest olnud oma püüdlustes edukad.

Tegelikult ei piirdu sellised rahvuslikud liikumised Ida-Euroopaga. Selliseid liikumisi on ka Läänes. Näitena võiks mainida baske Hispaanias, korsiklasi Prantsusmaal, Iiri Vabastusarmee tegevust Põhja-Iirimaal ja quebeclassi Kanadas, rääkimata Aasias ja Aafrikas tegutsevaist analoogilistest liikumistest.

Selle valgusel mõjub jutt rahvusliku kategooria tähenduse kadumisest ennatlikuna. Näib, et nüüdis- ja tulevikumaailmast rääkides on raske jätta kasutamata rahvusliku kategooria mõistet. Samuti võib juhtuda, et vastukaaluks globaliseerumise arengule sünnib liikumisi, mis ei suuda küll takistada maailma majanduslikku ja poliitilist nivelleerimist, kuid rõhutavad siiski kultuuri rahvuslikku alust.

Püüan oma ettekandes selgitada, mida sisaldab rahvusliku kategooria, kuidas see on tekkinud, milline koht on tal tänapäeva maailmas ja kuidas kasutada seda mõistet teaduslikus käibes.

II

Rahvusliku kategooriat defineerides tuleb määratlada ka hulk abimõisteid, mis selle kategooriaga tihedalt seotud. Sellised mõisted on

- * etniline ühiskond,
- * etniline identiteet,
- * rahvuslik identiteet,
- * rahvuslik ehk natsionalistlik liikumine,
- * rahvus,
- * natsionalism.

Neid mõisteid ei kasutata ühtemoodi. Minu kasutatavad määratlused põhinevad Benedict Andersoni (1983), Ernst Gellneri

(1983), Eric Hobsbawni (1992) ja Anthony D. Smithi (1991 ja 1995) teostel.

III

Etnilist ühiskonda võib defineerida kui inimrühma, mille liikmeid seob omavaheline solidaarsus- ja ühtekuuluvustunne.

Etnilise ühiskonna liikmed usuvad, et neil on ühine päritolu, et nad põlvnevad ühiseist esivanemaist või samast hõimust. Selline usk ei tarvitse paika pidada ning üldiselt ongi seda väga raske uurimismeetoditega tõestada. Piisab, kui etnilise kollektiivi liikmed ise usuvad seda. See usk — kui tahes fiktiivne või müütiline — annab rühmale kollektiivse identiteedi ja selle liikmeile etnilise identiteedi.

Etnilisel rühmal on ka oma nimetus. Selles mõttes moodustavad näiteks saamid, ingerlased, baskid ja jaapanlased igaüks oma etnilise rühma.

Etniline ja *rahvuslik identiteet* võivad olla üks ja seesama, kuid nende puhul võib tegu olla ka kahe eri asjaga.

Siis, kui etniline rühmitus püüab moodustada oma poliitilist üksust — tavaliselt riiki või autonoomset ala —, muutub see *rahvuslikuks ehk natsionalistlikuks liikumiseks*. Natsionalistlikuks liikumiseks muutudes ei rahuldu etniline kollektiiv sellega, et olla pelk rühmitus, sest ta soovib eksisteerida ka *rahvusena*, teisisõnu — poliitiliselt iseseisva või autonoomse tervikuna. Kui mingi etniline rühmitus püüab moodustada rahvust, siis soovib ta, et teda valitseksid ta enese keskelt valitud juhid, mitte mõne muu etnilise rühmituse esindajad. Näiteks baskid on juba pikka aega tahtnud ise valitseda endi üle ning baskide rahvuslik liikumine ei tunnusta Hispaania valitsust Baski maakonna seadusliku valitsejana.

Tundub, nagu põhineks natsionalistlik liikumine alati etnilisel identiteedil. Siiski on olemas ka paljuetnilisi natsioone. Näiteks on Ühendriigid selline natsioon, samuti Belgia. Belgias on kaks etnilist rahvusrühma — flaamid ja prantsuse keelt emakeelena kõnelevad valloolid. Kummalgi maal ei ole etnilised rühmitused püüdnud rajada oma poliitilisi üksusi, seega ei ole need arenenud natsionalistlikeks liikumisteks.

Rahvusliku identiteedi puhul on seega küsimus inimeste samastumises mingi teatud rahvusega ehk poliitilise üksusega. Rahvus võib etniliselt olla homogeenne, siis on rahvuse liikmete etniline ja rahvuslik identiteet üks ja sama asi. Kuid natsioon võib moodustuda ka paljudest etnilistest rühmitustest. Sel juhul on natsiooni liikmete etniline ja rahvuslik identiteet eri asjad.

On põhjust väita, et igapäevases keelekasutuses ei tehta vahet etnilise ja rahvusliku identiteedi vahel. Näiteks tähistatakse sõnaga "soomlane" mõnikord kõiki Soome riigi kodanikke ja mõnikord ainult soome keelt emakeelena kõnelevaid Soome kodanikke. Esimesel juhul mõeldakse soomlaste all ka soomerootslasi, kuid teisel juhul asetatakse nad soomlaste rühmast väljapoole. Sõna "soomlased" on seega kasutatud ühelt poolt teatud rahvuse nimetusena ning teisalt üksnes teatud etnilise rühma nimetusena.

Uurimuses on põhjust vähemalt analüütiliselt eristada teineteisest etnilist ja rahvuslikku identiteeti. Enamik maailma praegustest riikidest on nimelt poliüetnilised. Erandi moodustavad vaid üksikud riigid, nagu näiteks Jaapan ja Island, mille rahvastik on ligi sajaprotsendiliselt etniliselt homogeenne.

Modernseid riike on hakatud nimetama rahvusriikideks. Ja et rahvusriikide sees on tavaliselt rohkesti erinevaid etnilisi rühmitusi, siis näitab seegi, et etnilist ja rahvuslikku identiteeti on põhjust teineteisest eristada.

Poliüetnilistes riikides moodustab mingi etniline rühmitus tavaliselt rahvastiku põhirühma või etniliselt valitseva rühma. Ühendriikides on valitseva etnilise rühma moodustanud anglosaksi päritolu valgenahalised ja enamasti veel protestantlikud inimesed. Tänapäeva Soomeski on ju palju etnilisi rühmitusi: soome keelt oma emakeeleks pidav rahvastik, soomerootslased, saamid, mustlased ja tatarlased. Nendest soome keelt emakeelena rääkivad inimesed moodustavad etniliselt valitseva rühma. Seetõttu on see rühm otsustavalt määratlenud ka soomluse mõiste: mis on soomlus või milline on soome rahva iseloom. Üldiselt määrab rahvuse sees just valitsev etniline rühmitus kõigepealt rahvast iseloomustavad kesksed, "rahvuslikuks" peetud jooned.

Mida poliüetnilisemad on rahvused ja mida võrdsemad sellesse kuuluvad etnilised rühmitused, seda raskem on rahvuse identiteeti põhjendada üksnes etnilise kriteeriumi abil. Tavaliselt põhineb

rahvuslik identiteet paljudel teguritel: etnilistel, keelelistel, rassilistel ja usulistel asjaoludel või ühisel kultuuril ja ühistel ajaloolistel kogemustel.

On väidetud, et Lääne-Euroopa ja Põhja-Ameerika riikides ei ole rahvuslikku identiteeti saadud rajada üksnes etnilise kriteeriumi varal. Neis riikides või natsioonides on olnud valitsev niinimetatud *kodakondsus-natsionalism*. Selle miniversiooniks on põhimõtte, mille järgi rahvuse liikmed on kõik need inimesed, kellele riik annab kodanikuõigused. Need inimesed on ühise valituse ja samade seaduste, õiguste ja kohustustega alamaid.

Natsionalistlik liikumine püüab niisiis luua teatud rühmale oma poliitilise üksuse. See on liikumine, mis soovib teha teatud inimrühmast rahvuse. Kui kõnealusel rühmal on juba oma poliitiline üksus, tegutseb rahvuslik liikumine selle säilitamise, tugevdamise ja mõnikord ka laiendamise huvides.

Natsionalistlik liikumine ei tule toime natsionalistliku ideoloogiaga. *Natsionalistlik ideoloogia* sisaldab määratluse mingi teatud rahva ja rahvuse kohta. Sellise ideoloogiana püüab *natsionalism* õigustada teatud inimrühma soovi moodustada rahvus või selle eksistents rahvusena.

IV

Nende formuleeringute järel esitan lühikese ülevaate rahvuste ja rahvusriikide ajaloost.

Kaasaegsed rahvusriigid või rahvariigid (*nation-states*) hakkasid kujunema uusaja algul, 16.–18. sajandil. Tollal tekkis hulk absolutistlikke riike: nende hulgas Inglismaa, Prantsusmaa, Hispaania, Rootsi ja Venemaa. Seega oli rahvuse mõiste sel perioodil juba kasutusel, kuid seda kasutas vaid aristokraatia. Kõrgklass pidas ennast rahvuse tõeliseks esindajaks; lihtrahva jättis ta väljapoole rahvust (natsiooni).

Teatud põhjustel hakati rahvuse mõistet sihiteadlikult laiendada 18. sajandi lõpust alates. Selle laiendamise tähtsaimaks põhjuseks on peetud seda, et kodanlik-liberaalsesse ühiskonda jõudes ei saanud võimukandjad enam oma ülevõimu teostada usulis-metafüüsilistele põhimõtetele toetudes. Selle asemel püüdsid uued võimukandjad toetuda oma rahvale ja määrata ennast rahva esi-

dajaiks. Just nimelt natsionalismist kujundati vahend, mille abil see realiseeriti. Just selle abil tagati rahva samastumine oma võimukandjatega.

18. sajandi lõpust alates hakkas arenema kaasaegne sageli esinev nähtus. Euroopa keskel asuvatel maadel vastutasid natsionalismi leviku ja rahvuse laiendamise eest eelkõige riigid. 19. sajand oligi Euroopa südames rahvastiku keelelise ja kultuurilise homogeniseerumise aeg, rahvuste teadliku ehitamise aeg. Eriti sobiv vahend selle ehitamise juures oli kool. Selle kaudu suutsid riigid tagajärjekalt juurutada rahvasse ühtse, rahvuslikuks nimetatava väärtus- ja tähendusmaailma.

Seega tekkisid Kesk-Euroopas rahvused riigi ja valitsuskeskuste teadliku tegevuse tulemusena. Ida-Euroopas moodustusid rahvused seevastu sageli teisiti.

Ida-Euroopas valitsesid 19. sajandil sellised suurriigid nagu Venemaa, Austria-Ungari ja osalt ka Türgi. 19. sajandil tekkis nende aladel hulk rahvuslike tunnustega esinevaid protestiliikumisi, mis taotlesid endale poliitilist autonoomiat. Siinkohal võiks mainida kreeklaste, poolakate ja ungarlaste rahvuslike vabastusliikumisi.

Ida-Euroopa rahvusriikide moodustumine toimus seega sageli rahvuslike vabastusliikumiste tulemusena. Natsionalism oli neis vahend mobiliseerida rahvas võitluseks türannia vastu. Tõsi küll, Ida-Euroopa rahvusriikide tekkimist soodustas suuresti ka Esimene maailmasõda, mis lammutas Vene ja Austria-Ungari impeeriumi.

Uute rahvusriikide sünni puhul on reeglipärane see, et saavutanud iseseisvuse, hakkavad nad välja arendama rahvast ühendavaid sümboleid, müüte, harjumusi ja rituaale. Nad hakkavad tugevdama kodanike omavahelist solidaarsust ja ühtekuuluvustunnet. Kuid võib ka öelda, et nende rahval tuleb omaks võtta teatud kogus ühist kultuuri. Piisav kogus kultuurilist homogeensust tegab ühiskonna sisemise kindluse või vähemalt soodustab seda.

Teine ülesanne, mille uued riigid peavad lahendama, on seotud riigi ja kodanike vahelise suhtega. Uutel riikidel tuleb hoolitseda selle eest, et kodanikud tunnustaksid riiki, samastuksid sellega ja oleksid lojaalsed riiki juhtivale rühmitusele.

Mõlema ülesande teostamiseks on uued riigid vajanud natsionalismi. Natsionalism kätkeb nii kultuurilist kui poliitilist dimensiooni.

Kultuurinähtusena on natsionalism andnud inimestele, s.t teatud kollektiivi liikmetele, ühise väärtus- ja tähendusmaailma.

Poliitilise nähtusena on natsionalism tihendanud sidemeid võimukandjate ja rahva vahel. Selle abil on rahvas samastunud oma juhtidega ja olnud neile lojaalne. Reinhard Bendix (teoses Giesen 1991) väidab koguni, et Lääne-Euroopas on natsionalism takistanud paljude revolutsioonide puhkemist: otsustavatel hetkedel on rahva enamus Lääne-Euroopa maades üldiselt tundnud solidaarsust oma juhtidega, mis on ära hoidnud rahulolematuse muutumise revolutsiooniliseks tegevuseks. Bendix tõdeb, et nii tekkis näiteks Inglismaal tööliste ja kodanluse vahel solidaarsustunne rahvuslikul pinnal juba 19. sajandil.

Selle ajaloolise ülevaate kokkuvõtteks võib öelda, et rahvusliku kategooria ja ühtlasi rahvus ja rahvuslik identiteet on suhtelised noored nähtused. Veel 18. sajandil oli valdav osa Euroopa maades elanud inimestest ilma rahvusliku identiteedita. Tavalised inimesed samastusid tollal oma väikeste kollektiividega: oma perega, suguseltsiga, ametkonnaga ja külaühiskonnaga. Samastumine teatud kindla rahvusega muutus üldiseks alles 18. ja 19. sajandi vahetusel. Aga kuigi rahvus ja rahvuslik identiteet on selles mõttes moodsa ajastu looming, on nende eelduseks sageli olnud eelmodernsed etnilised identiteetid. Neid on sageli edasi arendatud eelmodernsete etniliste identiteetide aluselt, nagu Anthony D. Smith (1991 ja 1995) oma uurimustes on rõhutanud.

V

Järgnevalt vaatlen teaduse vahekorda rahvusliku kategooria ja selle lähikategooriatega. Käsitlen esmalt seda, milline on olnud teaduse osa natsionalismi arengus ja seejärel seda, kuidas rahvusliku kategooria valdkonda kuuluvaid nähtusi peaks uurima.

Natsionalismi arendamisel ja rahvuste ülesehitamisel ei ole teadus, uurimine ega koolitus sugugi olnud mingid kõrvalised tegurid. Nad on aktiivselt osalenud natsionalismi ja rahvuste rajamisel. Ernst Gellner (1983) tõdebki, et ühtse, rahvuslikuks peetud väärtus- ja tähendussüsteemi leviku seisukohast on võtmeküsimus, kes valvab koolisüsteemi. Kesk-Euroopa maades püüdsidki riigid 18. ja 19. sajandi vahetusel monopoliseerida koolisüsteemi. Kooli-

süsteemist sai vahend, mille abil riik levitas rahva seas rahvuslikku väärtus- ja tähendusmaailma, lõi hajali olevaist kohalikest kollektiividest kultuuriliselt suhteliselt homogeense rahvuse.

18. ja 19. sajandi vahetusel hakkasid Euroopa maades arenema ka niinimetatud rahvuslikud teadused ehk oma maa ajaloo, kirjanduse, keele, rahvaluule ja rahvaelu uurimine. Nad löid teadusliku õpetuse natsionalismi arendamise kohta.

Kas tähendab see seda, et natsionalism on puhtalt ratsionaalne, puhtalt teadusel põhinev ideoloogia?

Minu meelest mitte. Natsionalism sisaldab peaaegu alati fiktiivset ja müütilist ainet. Eriti kehtib see etnilise natsionalismi ja ka üleüldse natsionalismi etniliste dimensionide puhul.

Nagu ma eelnevalt tõdesin, sisaldab etniline natsionalism usku, et rahvuse või rahvuseks saada tahtva kollektiivi liikmed põlvnevad ühistest esivanematest või samast hõimust, "ühisest algkodust". Selliseid arusaamu on peaaegu võimatu tõestada. Me lihtsalt ei suuda pöörduda tagasi "ajaloo hommikuhämarusse", et kontrollida uskumise tõepärasust.

Lisaks kõigele võime põhjendatult eeldada, et aegade jooksul on erinevad hõimud ja rahvad omavahel segunenud. Seepärast on maailmas raske leida mingeid etniliselt "puhtaid" kollektiive või rahvusi.

Selles mõttes võime pidada natsionalismi moodsa ajastu mütoloogiak. Rahvusi võib aga Benedict Andersoni (1983) järgi pidada "illusoorseiks kollektiivideks". Rahvuse liikmeid seovad omavahel ühised uskumused ja müüdid. Ka Tom Nairn (1977) kinnitab, et natsionalism on "sotsiaalse maailma avalikult heakskiidetud väär tajumine". Seega hoiavad rahvusi koos vigased või tõestamatud oletused ja uskumused.

Mis sellest järeldub teaduste seisukohalt? Kas peaksime tõe nimel nõudma, et rahvusteadused likvideeritaks? Kas pole siis neis teadustes midagi kahtlemapanevat, mille lähtekohti on võimatu kinnitada ja mis on sageli veel teadlikult osa võtnud müütide väljaarendamisest?

Ma ei suhtu rahvusteadustesse tõrjuvalt. Pean neid põhimõtteliselt vajalikuks ja positiivseks nähtuseks. Nagu ma varemgi konstateerin, on natsionalism paljudel maadel toiminud vabastusliikumise ideoloogiana. Niisamuti võib väikeste riikide poolt alles

hoitud natsionalistlikke ideoloogiaid mõista kui vahendeid, mille abil need riigid on rahvusvahelises süsteemis organiseerunud, kaitsmaks oma huvisid suurriikide hegemooniapüüdluste vastu.

Ses mõttes on rahvustunne minu arvates olnud positiivne nähtus. Rahvusteadused ei pea end süüdi tundma, et on seda säilitanud. Situatsiooni pahupooleks on küll see, et rahvusteadused on siiski toiminud ka rahvusliku rõhumise ja riikliku laienduspoliitika vahendina.

Epistemoloogiliselt pole rahvusteadustel radikaalseid erinevusi teiste teadustega võrreldes. Teadus ei ole mingi neutraalne tegelikkuse kujutamine, ta on alati seotud väärtushinnangute ja praktiliste huvidega.

VI

Eespool esitatud arusaam natsionalismi iseloomust tähendab metodoloogisel tasandil seda, et rahvuslikkuse kategooriat uurides on hädavajalik järgida metoodikat, mida Jürgen Habermas (1970) nimetab kaksikhermeneutikaks. Kaksikhermeneutika põhiideeks on mõte, et sotsiaalne ja kultuuriline maailm on täis tähendusi. Inimesed ei tegutse sotsiaalses ja kultuurilises maailmas mitte mehaaniliselt, robotite kombel, vaid nende uskumuste, tähenduste ja tõlgenduste põhjal, mille nad ise asjadele omistavad. Uurimise sihiks on jõuda nende uskumuste, tähenduste ja tõlgendusteni. Kuid lisaks uurimisele tuleb tõlgendada ja selgitada inimeste poolt omaksvõetud uskumusi, tähendusi ja tõlgendusi. Selgitamine toimub sageli teoreetiliste mõistete abil, aga seletuseks võib pidada ka inimeste uskumuste asetamist ajaloolisesse ja ühiskondlikku konteksti.

Kaksikhermeneutika esimest perioodi on sageli nimetatud "subjektiivseks hermeneutikaks". Selles liigutakse uurimisobjekti ehk inimeste enesemõistmise tasandil. Sellel perioodil selgitab uurimine inimeste poolt omaksvõetud uskumusi ja maailmatõlgendusi. Seda aega võib nimetada ka kaksikhermeneutika "mõistvaks perioodiks".

Kaksikhermeneutika teist perioodi on vahel nimetatud "objektiivseks hermeneutikaks". Ise kasutaksin meelsamini nimetust "selgitav periood". Sel ajajärgul asetab uurija end inimestest ehk tegutsejaist

väljapoole. Tema ülesandeks on selgitada, miks inimesed on omaks võtnud oma uskumused ja oma tõlgendused, miks inimesed tegutsevad nii, nagu nad tegutsevad. Sellistele küsimustele vastates arendab uurija sageli välja teooria, mille abil ta suudab seletada inimeste enesemõistmist. Võib ka öelda, et ta annab sellele enesemõistmisele teoreetilise põhjenduse või seletuse.

Kaksikhermeneutiline protseduur on seega vältimatu vahend rahvuslikkuse kategooria ja selle lähikategooriate uurimisel. Neist lähikategooriaist võime sellega seoses esile tõsta "rahvuslikku liikumist" ja "rahvuslikku identiteeti".

Mingit rahvuslikku liikumist jälgides püüab uurija kõigepealt selgeks teha selle liikumise motiivid ja eesmärgid ning antud piirkonnas välja kujunenud ideoloogia või usulist süsteemi. Selline kontrollimisviis esindab kaksikhermeneutikas nn mõistvat perioodi. Teisel perioodil võib uurija näiteks teha kindlaks, millistes ajaloolistes tingimustes kõnealune liikumine on tekkinud ja millised tegurid on selle tekkimist suunanud.

Vastavat rahvuslikku identiteeti uurides peame esmalt selgitama, millega inimesed end identifitseerivad, kuidas määratlevad oma rahvust ja millistest asjadest see rahvus nende arvates koosneb. Seejärel tuleb vaadelda, miks inimeste rahvuslik identiteet on selline, nagu see on.

Konstateerigem, et kaksikhermeneutika ei ole pelgalt rahvuslikkuse kategooria uurimise tarbeks loodud metodoloogia. See on mõeldud üleüldiseks sotsiaal- ja kultuuriteaduste metodoloogiaks. Rahvusliku kategooria uurimisega seotud problemaatika tõestab siiski hästi kaksikhermeneutika tarvitamiskõlblikkust. Subjektiivset ja objektiivset hermeneutikat ühendades saame maailmast mitmekülgse pildi. Neist ühe väljalülitamine uurimisest viiks ühekülgse mõtlemiseni.

VII

Rahvusliku kategooria on 19. sajandist alates kuulunud sotsiaal- ja kultuuriteaduste põhimõistete valdkonda. Selle mõistekogumi on kasutusele võtnud ka need uurijad, kes ei esinda rahvusteadusi. Niisiis on ühiskonnateadustes 19. sajandist peale arvatud, et moodsas maailmas ühiskonna ja rahvusriigi piirid on samad. See mõtteviis ilmneb ka sotsioloogide kõnepruugis, kui nad räägivad

“inglise ühiskonnast”, “saksa ühiskonnast”, “prantsuse ühiskonnast” jne.

On väidetud, et ühiskonnateadused on 19. sajandist peale esindanud “metodoloogilist natsionalismi”: teisisõnu on sellega mõeldud, et rahvusriigid ja rahvusriikide poolt piiratud territooriaalsed ühiskonnad on moodsas maailmas fundamentaalsed kollektiivsed korraldajad.

Viimastel aastatel on metodoloogiline natsionalism sotsiaalteadustes muutunud kriitika objektiks. Sotsiaalteadustes on pööratud tähelepanu sellele, et rahvusriigid ei ole tegelikkuses suletud tervikud, vaid nad on üksteist mitmel viisil vastastikku mõjutanud. Seepärast on metodoloogiline natsionalism andnud väära pildi ühiskondadest. Immanuel Wallerstein (1994 ja 1995) on eriti rõhutanud, et moodsaid riike ja ühiskondi peab vaatlema maailmasüsteemi osana. Wallersteini järgi tekkis 16. sajandil tänapäeva maailmasüsteem ehk maailmamöötmeline kapitalistlik majandussüsteem, milles riigid on üksteisega olnud pidevas konkurentsis. Üksikute riikide ja ühiskondade edu on rajanenud nende positsioonile selles süsteemis.

Globaliseerumisprotsessi arenedes on riigid endisest enam kaotamas oma majanduslikku ja poliitilist iseseisvust. Majanduslikus sfääris on nad üha selgemini kapitalistliku maailmamajanduse osad, mis ei suuda jälgida isegi oma piirkonna sees toimuvat kogu majandustegevust. Poliitilises mõjusfääris on riikide kõrval tähtsad tegurid riikide liidud ja mitmesugused rahvusvahelised organisatsioonid.

Seega on rahvuslikud piirid majanduslikus ja poliitilises mõjusfääris vaieldamatult madaldunud ja ähmastunud. Kas tähendab see seda, et peaksin oma uurimuseski loobuma rahvusriikidele kinnitatud käsitlusviisist?

Minu arusaamise järgi võib majanduse ja poliitika uurimisel ka edaspidi kasutada rahvusriikidel põhinevat metoodikat, kuid sel juhul on põhjust meeles pidada, et see on teoreetiliselt problemaatiline. Rahvusriikidest lähtuvat käsitlusviisi peaks kaitsma ka praktiliste argumentidega. Kuivõrd rahvusriike peetakse tähtsaks fenomeniks ja inimesed soovivad ka edaspidi end nendega identifitseerida, siis ei takista miski neid uurimast, jälgimaks maailma just nende aspektist. Rahvusriikidel põhinevat käsitlus-

viisi kasutatakse siis ennekõike kui operatsioonilist käsitlusviisi, mille teoreetilisist piiranguist on uurija teadlik, kuid millega ta seob end praktilistel kaalutlustel.

Kultuuri valdkonnas on globaliseerumine loonud eri rahvusi ühendava kultuuri. Siiski ei järeldu sellest minu arusaamist mööda, nagu rahvuskultuure enam polekski. Eeskätt võib märgata, et rahvuskultuurid on terve oma eksistentsi jooksul ornaks võtnud mõjusid teistest kultuuridest. Näiteks Soome on pikal ajavahe-
mikul olnud kultuuriliselt sõltuv Rootsist, Saksamaast, Venemaast ja anglosaksi maadest. Ometi ei ole see viinud selleni, et jutt soome kultuurist oleks alusetu.

Kõneldes globaliseerumisest kultuuri valdkonnas, viidatakse tavaliselt sellistele nähtustele nagu rahvusvahelised meediavõrgustikud, turism, tavakultuuri ühtlustumine ja lääne tehnoloogia levimine maakera eri osadesse. Need kõik on ilmingud, mis tingimata ei muuda otsustavalt inimeste rahvuslikku identiteeti, seda, et inimesed edaspidigi samastuvad teatud rahvusega.

VIII

Lõpuks tahaksin pöörata tähelepanu sellele, et maailma riikide vahel on tähelepanuväärne hulk eriaegsust. Maailmas on ühelt poolt maid, milles rahvusriik sündis varakult. Sellised maad on just Lääne-Euroopa ja Põhja-Ameerika riigid. Esialgu on globaliseerumist puudutavat arutelu läbi viidud peamiselt nende vaatenurgast lähtudes.

Teisalt on maailmas palju selliseid riike, mis on iseseisvunud alles hiljuti. Siia kuuluvad lisaks paljudele Ida-Euroopa riikidele ka etnilised koloniaalmaad. Neis maades on rahvuste ülesehitamine veel üsna pooleli ja samal ajal peavad nad reageerima ka maailma integreerumisprotsessile.

Usun nagu Anthony D. Smith, et rahvused on tänapäeva ja tulevases maailmas vältimatud. Kindel kord maailmas saab ilmselt rajaneda vaid sellistel lepingutel ja korraldustel, mida teevad ja kontrollivad riigid. Rahva tahet ehk esindava demokraatia põhimõtteid on raske rakendada rahvusriikidest suuremates poliitilistes institutsioonides, mistõttu inimesed peavad rahvusriiki oluliseks saavutuseks ja on valmis seda kaitsma. Kuna rahvusriikide aluseks

on sageli aastasadade-vanused etnilise identiteedi eeskujud, siis pole neid võimalik kaotada ühe ööga. Maailmas saavad edaspidigi olema rahvusriigid ja sellised poliitilised liikumised, mis püüavad luua oma rahvusriiki.

Allikad

- Anderson, Benedict 1983: *Imagined Communities. The Origin and Spread of Nationalism*. London. Verso.
- Featherstone, Mike (ed.) 1994: *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity*. London, Newbury Park and New Delhi. Sage.
- Gellner, Ernst 1983: *Nations and Nationalism*. Oxford. Basil Blackwell.
- Giesen, Bernhard (Hrsg.) 1991: *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit*. Frankfurt am Main. Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen 1970: *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. Frankfurt am Main. Suhrkamp.
- Hobsbawn, Eric 1992: *Nations and Nationalism Since 1780*. Cambridge UK. Cambridge University Press.
- Hutchinson, John and Anthony D. Smith (eds.) 1994: *Nationalism*. Oxford and New York. Oxford University Press.
- King, Anthony (ed.) 1993: *Culture, Globalization and the World-System*. Basingstoke and London. Macmillan.
- Nairn, Tom 1977: *The Break-Up of Britain. Crisis and Neo-Nationalism*. London. New Left Books.
- Smith, Anthony D. 1991: *National Identity*. London. Penguin Books.
- Smith, Anthony D. 1995: *Nations and Nationalism in Global Era*. Cambridge, Mass. Polity Press.
- Wallerstein, Immanuel 1994: *Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World-System*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel 1995: *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. Cambridge. Polity Press.